THORNELL

Tertullianus' Apologeticum

verehrungsvoll
der Verf.

KRITISKA STUDIER

TILL

TERTULLIANUS' APOLOGETICUM

AF

GÖSTA THÖRNELL

(SÄRTRYCK UR ERANOS VOL. XVI)

UPPSALA 1917. ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

THE INSTITUTE OF MEDIAEVAL STUDIES
ST. MICHAEL'S
COLLEGE
LIBRARY

Kritiska studier till Tertullianus' Apologeticum.

Af

Gösta Thörnell.

I. Inledning.

Nedanstående textkritiska anteckningar äro afsedda att utgöra ett, om än ofullständigt, inlägg i den strid, som f. n. pågår rörande handskrifterna till Tertullianus' Apologeticum. Jag förutskickar därför en kortfattad öfversikt af denna strids förutsättningar och nuvarande läge.

Två textkällor stå emot hvarandra. Den ena representeras af alla ännu bevarade hss och sammanfattas under namnet *Vulgata*. Den andra utgöres af en variantsamling ur en numera förlorad codex *Fuldensis* (af utgifvarne vanligen betecknad med λ). Denna variantsamling har kommit till vår kännedom genom två afskrifter, af hvilka den ena finnes aftryckt som bihang till JUNIUS' edition af Tertullianus (Franecker 1597), den andra, något afvikande, som emellertid blott omfattar kapp. 1—15,8, innehålles i en af HOPPE nyligen funnen hs i stadsbiblioteket i Bremen (C 48).

Olikheten mellan dessa bägge textkällor är så betydande, att man rent af betecknat dem som tvenne skilda redaktioner af samma skrift.

Så långt äro de flesta forskare ense. Men angående dessa två redaktioners ursprung, värde och inbördes förhållande hafva tvenne väsentligen motsatta teorier framkommit.

Enligt den ena teorien äro bägge redaktionerna verkställda af Tertullianus själf, och Fuldensis representerar en

första, Vulgata en andra upplaga. Denna åsikt har redan i förbigående framställts af Tertullianusutgifvarne HAVERCAMP[1] och ÖHLER.[2] Ense i teorien förfara de emellertid i praktiken olika. Medan ÖHLER i sin edition synes ha konsekvent följt Vulgata och endast där dennas läsart var uppenbart korrumperad tagit Fuldensis till hjälp, har HAVERCAMP i stor utsträckning upptagit Fuldensis' läsarter i texten och därigenom gjort sig skyldig till en viss inkonsekvens. — I våra dagar har den ifrågavarande teorien förfäktats af SCHRÖRS i hans i många afseenden värdefulla arbete: »Zur Textgeschichte und Erklärung von Tertullians Apologeticum», Leipzig 1914 (HARNACK's Texte und Untersuchungen 40,4).

Enligt den andra teorien hafva vi blott en äkta redaktion af Apologeticum, och den andra är en af annan hand verkställd bearbetning. Äfven anhängarna af denna uppfattning dela sig i tvenne läger.

Somliga anse, att Vulgata representerar den äkta traditionen. Denna mening har ju praktiskt taget varit bestämmande för de flesta äldre utgifvare, i det att de lagt Vulgata till grund för utgifningen och alldeles icke eller blott i enstaka fall (RIGALTIUS[3]) tagit hänsyn till Fuldensis. Bland nyare forskare har den företrädts af HARTEL,[4] som säger om Fuldensis: »Wie seine Lesarten unzweifelhaft zeigen, stellt derselbe eine Recension dar, welche hie und da nach den Büchern ad Nationes hergerichtet wurde». Han har emellertid ej närmare motiverat sin uppfattning.

Andra förklara Fuldensis för den enda tillförlitliga textkällan, medan däremot Vulgataredaktionen förmenas ej vara annat än en i karolingisk tid verkställd bearbetning. Denna åsikt har först framställts af CALLEWAERT i en uppsats i Revue d'histoire et de littérature religieuses VII (1902) s. 322

---

[1] S. HAVERCAMP, Q. Septimii Florentis Tertulliani Apologeticus, Lugduni Batavorum 1718.

[2] FR. OEHLER, Quinti Septimii Florentis Tertulliani quae supersunt omnia, Lipsiae 1853—54.

[3] N. RIGALTIUS, Q. Sept. Florentis Tertulliani opera, ed. secunda, Lutetiae 1641.

[4] V. HARTEL, Patristische Studien II, 21 (Sitzungsberichte der Akademie der Wiss. zu Wien, phil.-hist. Kl., Bd. 121, 1890).

ff. Hans bevisning inskränker sig dock blott till en analys af de 7 första kapitlen i Apologeticum. Emellertid vann hans åsikt genast mycket beaktande och obetingad anslutning af bl. a. HARNACK.[1] Praktiskt taget har ju redan HAVERCAMP i vidsträckt mån tillämpat denna princip i sin edition af Apologeticum.

En förmedlande ståndpunkt intages af den siste utgifvaren af Apologeticum, RAUSCHEN.[2] Redan i sina bägge editioner söker han restituera den äkta Tertullianustexten genom ett urval ur bägge textkällorna; i den senare upplagan har han under inflytande af CALLEWAERT i större utsträckning upptagit Fuldensis' läsarter. Slutligen har han principiellt motiverat och delvis modifierat sin uppfattning i sitt tämligen utförliga arbete »Prof. Heinrich Schrörs und meine Ausgabe von Tertullians Apologeticum» (Bonn 1914).[3] Arbetet är, som titeln angifver, i främsta rummet afsedt att vara en vederläggning af SCHRÖRS' teori. Författaren kommer till det resultatet, att S. ej lyckats framdraga ett enda hållbart bevis för densamma. RAUSCHEN's egen uppfattning är i korthet följande: både Vulgata och Fuldensis representera senare bearbetningar af den äkta Tertullianustexten; dock är Fuldensis den bättre textrecensionen. R. stöder sin uppfattning på en ganska vidlyftig jämförande analys af felen i de bägge textkällorna. Denna analys grundar sig dels på jämförelse med parallellställen i ad Nationes, hos Eusebius och Rufinus samt i Altercatio Heracliani laici cum Germinio Episcopo Sirmiensi,[4] dels på undersökning af språkbruk och sammanhang. Bägge delarna gifva till resultat, att bearbetningen i Vulgata är mer omfattande. Angående beskaffenheten af felen i Fuldensis fastslås (sid. 78): »a) dass die Arbeit des Rezensenten mehr in der zweiten Hälfte des Apologeticums eingesetzt hat als in der ersten; b) dass sie vorwiegend in Erweiterungen besteht, in denen entweder Einzelworte in Sätze zerlegt oder

[1] Chronologie der altchristlichen Litteratur II, 266, anm. 2.

[2] G. RAUSCHEN, Florilegium patristicum, Fasc. VI: Tertulliani Apologetici recensio nova, Bonn 1906; ed. altera emendata, Bonn 1912.

[3] I det följande stundom, enligt LÖFSTEDT's föredöme, betecknadt med förkortningen Antikrit.

[4] CASPARI, Kirchenhistorische Anecdota, Christiania 1883, sid. 131—147.

ausgesprochene Gedanken weitergesponnen werden. Schon Schrörs hat bemerkt, dass besonders viele Einzelwörter, die ganz gut fehlen können, z. B. Präpositionen, Konjunktionen und Pronomina, in F zugefügt worden sind.»

Sist har frågan behandlats af vår framstående svenske filolog E. LÖFSTEDT i hans i flera afseenden tankeväckande och uppslagsgifvande afhandling: »Tertullians Apologeticum, textkritisch untersucht», Lunds Univ. Årsskr. 1915. LÖFSTEDT ansluter sig här i det väsentliga till CALLEWAERT's åsikt. »Unabhängig von CALLEWAERT», säger han sid. 11, »bin ich schon längst zu der bestimmten Überzeugung gelangt, dass im grossen und ganzen nur im Fuldensis der echte und authentische Text des Apologeticum überliefert ist, und dass die bisher im allgemeinen bevorzugte Vulgataredaktion eine interpolierte Überarbeitung desselben darstellt, die in später Zeit von einer recht ungeschickten Hand vorgenommen wurde, hauptsächlich um den schwierigen und eigentümlichen Stil des Autors einigermassen zu normalisieren und das Verständnis der Schrift überhaupt zu erleichtern.» Härtill fogas dock (sid. 12 n. 1) följande restriktion: »Damit ist natürlich nicht gesagt, dass der Fuldensis von gewöhnlichen (mitunter sogar recht schweren) Fehlern frei wäre. Ebenso natürlich ist, dass die Lesarten der übrigen Hss. an solchen Stellen von höchstem Wert sind.»

I likhet med RAUSCHEN söker LÖFSTEDT bevisa sin tes genom en jämförande undersökning af felen i de bägge textkällorna. Undersökningen gör ej anspråk på att vara fullständig, utan vill blott framhålla det typiska. Den får särskildt intresse genom den delvis nya metod, som därvid tilllämpas. Utom de af RAUSCHEN använda textkriterierna, språkbruket och parallellställena, begagnar LÖFSTEDT i vidsträckt mån äfven ett tredje: lagarna för det rytmiska satsslutet. Han finner häri »ein criterium veri allerersten Ranges». Det kommer ock till användning på de flesta af honom behandlade ställen och får i flera fall spela en utslagsgifvande roll.

Med tillhjälp af dessa kriterier genomför LÖFSTEDT sin undersökning i tvenne kapitel af sin afhandling: kap. 2 »Die Echtheit der Textgestaltung des Fuldensis» och kap. 3

»Die Fehler des Fuldensis.» Härtill kommer ett 4. kapitel: »Zur Kritik und Erklärung einzelner Stellen.» Men som L. själf anmärker (sid. 59), kunde de flesta här behandlade ställen lika gärna fått sin plats i kap. 2, då de till större delen framställas som bevisande för Fuldensis' öfverlägsenhet.

Resultatet af undersökningen blir följande. Mellan felen i Vulgata och Fuldensis råder ej blott en kvantitativ, utan äfven en kvalitativ åtskillnad. De förra äro afsiktliga ändringar af ofta djupgående natur. »Wie haben gesehen», säger LÖFSTEDT (sid. 56) om Vulgata, »wie der Redaktor derselben den ursprünglichen Text in unnötiger und kleinlicher Weise normalisiert hat, wie er die eigentümliche Prägnanz des tertullianeischen Stils häufig verwischt hat, und wie ihm dabei in einzelnen Fällen sogar direkte Missverständnisse passiert sind.» Och vidare: »Auf Schritt und Tritt begegnen uns im Apologeticum Stellen, an denen die vortrefflichen rhytmischen Satzschlüsse der ursprünglichen Fassung durch die spätere Bearbeitung zerstört oder verschlechtert worden sind, ein sicherer Beweis dafür, dass diese spätere Bearbeitung weder von Tertullian selbst noch von irgend einem anderen Vertreter der rhytmisch gegliederten Kunstprosa stammt. Und was die indirekte Überlieferung angeht, so haben wir gesehen, dass sie ebenso entschieden zu Gunsten der vom Fuldensis gegebenen Textgestaltung spricht.»

Däremot karakteriseras felen i Fuldensis sålunda (sid. 72 f.): »Die Fehler sind, wenigstens in der ersten Hälfte der Schrift, weder besonders zahlreich noch tiefgehend, sondern beschränken sich meistens auf ziemlich typische Abschreiberfehler und leichtere Verderbnisse; absichtliche Änderungen sind selten, kommen aber besonders im letzten Teil der Schrift tatsächlich vor; sie bestehen im allgemeinen aus kleineren Erweiterungen (hinzugefügten Einzelworten, Hilfsverba u. dgl.) und wachsen sich nur in ganz wenigen Fällen zu wirklichen Überarbeitungen aus.»

Af dessa skäl anser nu LÖFSTEDT Fuldensis i stort sedt vara »die allein massgebende Handschrift» och såsom sådan böra läggas till grund för kommande editioner af Apologeticum. Detta skulle, såsom han (sid. 11) framhåller, betyda »eine völlig neue Textgestaltung der wichtigsten Schrift Tertullians».

I öfverensstämmelse härmed bryter han stafven öfver det förfaringssätt, som han finner hafva följts af de hittillsvarande utgifvarna (sid. 7 f.): »Im allgemeinen sind die bisherigen Herausgeber von der Minderwertigkeit des Fuldensis ausgegangen, und auch diejenigen, die — wie in älterer Zeit und in weiterem Umfang HAVERCAMP oder in neuerer Zeit und in etwas beschränkterem Masse RAUSCHEN — die Lesarten dieses Codex bevorzugten, haben den Text, ohne das gegenseitige Verhältnis der beiden Zweige der Überlieferung wirklich klarzulegen, nach ihrem jeweiligen subjektiven und eklektischen Urteil gestaltet (so besonders RAUSCHEN, weniger willkürlich HAVERCAMP).»

Hade LÖFSTEDT, när han skref detta, haft tillgång till RAUSCHEN's ofvannämnda skrift mot SCHRÖRS, hade han sannolikt något modifierat sitt uttalande. Ty såsom denna skrift visar, har äfven RAUSCHEN bildat sig en principiell uppfattning om förhållandet mellan de bägge traditionerna. Han har blott kommit till ett annat resultat än LÖFSTEDT, nämligen att bägge textkällorna representera senare bearbetningar, låt vara med företräde för Fuldensis. Och från denna synpunkt sedt måste ju ett eklektiskt, ehuru visserligen ej godtyckligt, förfarande blifva det riktiga.

Utgår man åter från den af SCHRÖRS förfäktade uppfattningen, att de båda textrecensionerna representera tvenne upplagor af Apologeticum, hvilka bägge härröra från Tertullianus, måste konsekvensen tydligtvis blifva tvenne editioner, en för hvardera. ÖHLER kan sålunda ej med rätta beskyllas för principlöshet, då han, frånsedt några obetydligheter, uteslutande lagt Vulgata till grund för sin edition.

Efterföljande undersökning gör ej anspråk på att slutgiltigt lösa problemet om handskrifterna, men väl att förbereda en lösning genom att ställa de olika ståndpunkterna i kritisk belysning. Det resultat, till hvilket jag kommit, torde kunna sammanfattas ungefär så: å ena sidan synas mig LÖFSTEDT och RAUSCHEN hafva ledt i bevis, att den gamla uppfattningen om Vulgatas obetingade öfverlägsenhet ej håller streck; å andra sidan finner jag bägge, och i synnerhet LÖFSTEDT, hafva öfverskattat värdet af Fuldensis. Som vi skola se, innehåller Fuldensis i betydande utsträckning, och

detta ej blott mot slutet, verkliga fel och förvanskningar af delvis enahanda art som dem, med hvilka LÖFSTEDT söker bevisa Vulgatas karaktär af bearbetning. Däremot befinnas åtskilliga af de ställen, som både LÖFSTEDT och RAUSCHEN anföra för att bevisa Fuldensis' öfverlägsenhet, vid en närmare undersökning antingen tala för Vulgata eller vara osäkra eller föga vägande. Under sådana förhållanden kan jag knappast ens finna ådagalagdt, att Fuldensis är »die bessere Textrezension»; än mindre kan jag hålla den för »die allein massgebende Handschrift». Hvad angår SCHRÖRS' teori, kan jag visserligen icke finna den på alla punkter vederlagd af RAUSCHEN och LÖFSTEDT; dock måste jag gifva dem rätt så tillvida, att den ej kan anses styrkt med tillräckliga grunder. Får man sålunda bortse från densamma, måste enligt min uppfattning Vulgata och Fuldensis tillsvidare praktiskt taget betraktas som tämligen likvärdiga, och för fastställande af den ursprungliga texten blir alltså ett eklektiskt förfarande det enda möjliga.

Det enda tillförlitliga textkriteriet härvidlag torde vara sammanhanget och språkbruket. Hvad beträffar de två andra pröfvostenar, som stå till buds, nämligen parallellställena och det rytmiska satsslutet, kan jag ej tillmäta dem någon större betydelse. Den förra kommer ju blott till användning i ett fåtal fall och kan för öfrigt, såsom vi framdeles skola finna, ej utan vidare anses afgörande. Hvad åter angår lagarna för det rytmiska satsslutet, torde deras tillämplighet för Tertullianus' vidkommande inledningsvis böra något närmare belysas.

---

2. Rytmen som textkriterium.

När LÖFSTEDT förklarar rytmen för ett criterium veri af första rang, hänvisar han (sid. 13) till iakttagelser af två andra forskare.

»Tertullian hat, wie NORDEN, Antike Kunstprosa II, 943 mit Recht hervorhebt, überall da, wo er besonders sorgfältig

schreibt — und das Apologeticum ist wohl von seinen sämtlichen Schriften die am sorgfältigsten ausgearbeitete — die bekannten Normen der rhytmisch gegliederten Kunstprosa sehr genau befolgt.» — NORDEN's uttalande torde emellertid böra tagas med en viss försiktighet, helst som det blott styrkes med ett enda exempel, nämligen den första meningen i de Pudicitia. Beträffande Apologeticum kan emellertid LÖFSTEDT hänvisa till en utförligare framställning: »Nur ein tüchtiger italienischer Gelehrter F. DI CAPUA,[1] ist neuerdings auf diese Fragen eingegangen; er kommt dabei zu dem sehr bemerkenswerten und mit unserer oben ausgesprochenen Ansicht über den Text durchaus übereinstimmenden Ergebnis, dass die Varianten des Fuldensis sich im allgemeinen als rhytmisch besser erweisen.» Men medan DI CAPUA's undersökningar, såsom LÖFSTEDT anmärker, till större delen äro af mer allmän och statistisk art, vill han själf fastslå följande princip för användningen af de rytmiska lagarna som textkriterium:

»Meines Erachtens ist es für die Lösung eines so verwickelten Problems wie das hier in Rede stehende am besten, wenn man in jedem wichtigeren Einzelfalle die klauseltechnischen Kriterien neben den sprachlichen und sonstigen Entscheidungsmitteln verwendet. Da ja die rhytmischen Gesetze zwar durchaus dominierend, aber nicht ausnahmslos gültig sind, so ist eine möglichst genaue und allseitige Prüfung des jeweiligen konkreten Falles meiner Ansicht nach förderlicher als die oft trügerischen Schlüsse von den statistisch nachgewiesenen Durchschnittsverhältnissen auf die verschiedenen Einzelfälle.»

Man får vara LÖFSTEDT tacksam för att han påpekat betydelsen af rytmen vid sidan af andra textkriterier. Det synes mig emellertid, att han i tillämpningen icke sällan öfverskattat denna betydelse. Tyvärr har jag ej varit i tillfälle att taga del af DI CAPUA's undersökningar, utan nödgats på egen hand skaffa mig en öfverblick af de rytmiska förhållandena. Denna öfverblick har varit skäligen

[1] Le clausule metriche nell' Apologetico di Tertulliano e le varianti del Codex Fuldensis (i La scuola Cattolica 1912, serie IV, vol. 22, 240—259 och 550—564; ibid. vol. 23, 126—137).

flyktig: jag har i allmänhet blott aktgifvit på sluten af meningarna. Emellertid har jag härvid funnit, att undantagen från de rytmiska reglerna, sådana de tillämpas af LÖFSTEDT, äro afsevärdt talrika. Jag vill till att börja med meddela mina iakttagelser i ett rätt markant fall, nämligen rörande förekomsten af »die verpönte clausula heroa».

Sid. 28 f. behandlar LÖFSTEDT det mycket omstridda stället 21,8 *Iouis ista sunt numina uestra.* Så lyder Vulgatas läsart. L. förkastar den bl. a. därför, att den ger en clausula heroa, »die — besonders in dieser für die Dichter typischen Form — von Tertullian wie von den übrigen Vertretern der rhytmischen Kunstprosa streng gemieden wird». Han stöder detta uttalande med följande anmärkning (sid. 29, n. 2): »HOPPE,[1] der die Kapitel sämtlicher Schriften Tertullians auf ihren Schluss hin untersucht hat, bemerkt s. 158, dass im Apologeticum ausnahmsweise Kap. 12 und 42 auf eine clausula heroa ausgehen. Er hat nicht beachtet, dass diese an der letzteren Stelle sofort schwindet, wenn man die durchaus vorzuziehende Lesart des Fuldensis einsetzt. Auch an der ersteren von den beiden Stellen weicht der Fuld. stark ab und gibt wahrscheinlich das Richtige, obwohl der Rhytmus etwas unklar scheint.»

Såsom jag i det följande skall visa, är 12,7 Vulgatas läsart otvifvelaktigt den riktiga. Dessutom konstaterar jag clausula heroa bl. a. på följande ställen:

1,4: *an mereatur;* 9,20 *perspiceretis;* 11,7 *instituisse;* 17,2 *etsi uideatur;* 21,11 *perficienti;* 21,28 *uociferamur;* 34,1 *dei uice dicam;* 46,15 *excedere fecit;* 48,15 *decinerescat;* hvartill komma åtskilliga fall med synaloephe.[2]

Redan dessa exempel torde visa, att rytmen som textkriterium måste användas med stor försiktighet. LÖFSTEDT synes inse detta i teorien; men i praktiken tilldelar han den ofta en afgörande roll och går härvid stundom väl dogmatiskt tillväga.

Ett satsslut, som ej sällan förekommer i Apologeticum,

---

[1] H. HOPPE, Syntax und Stil des Tertullian, Leipzig 1903.

[2] Jfr äfven fall sådana som t. ex. 9,8 *dissoluere non licet;* 10,7 *ut Salii uolunt;* 12,5 *ignibus urimur;* 13,8 *fiant domini sui;* 15,8 *talia non colunt* m. fl. (ZANDER, Eurhytmia II, sid. 225).

är _⏑̄_⏑⏑_, alltså en hypodochmius (jfr ZANDER, Eurhytmia II, sid. 221).[1] Jag har antecknat följande ställen:

1,12 *gratias agit;* 4,1 *compares suos;* 5,2 *suffragii sui;* 11,5 *perfecit omnia;* 21,7 *filius dei;* 21,24 *esse Caesares;* 23,8 *aemulis suis;* 23,14 *operationibus suis;* 24,7 *reguli sui;* 35,3 *deputabitur;* 39,14 *in suo trabem;* 46,14 *gratias agit;*

och med förlängd andra stafvelse:

1,11 *uel astris imputant;* 4,9 *creditoribus leges erant;* 8,3 *incestum feceris;* 8,5 *debes credere;* 12,4 *ceruices ponimus:* ibid. *ad bestias impellimur;* 16,5 *asinarii tantum sumus;* 17,3 *aestimari non capit;* 17,6 *caelum respicit;* 23,3 *deos non dicitis;* 28,1 *libertatis dicere;* 29,1 *damnati liberant.*

Alltså sammanräknadt 24 ställen (fall med synaloephe oräknade), och dock är listan ingalunda fullständig.

LÖFSTEDT, som endast tager hänsyn till de af NORDEN, Antike Kunstprosa sid. 930 statuerade 'Hauptklauseln' ´⏑_`´⏑, ´⏑_`´⏑_` och ´⏑´⏑ [2] stämplar utan vidare ett dylikt hypodochmiskt satsslut som orytmiskt och betecknar det på flera ställen som ett tillfyllestgörande bevis för läsartens oäkthet. Jag anför några exempel.

41,3. *Aequalis est interim* (scil. deus) *super omne hominum genus et indulgens et incessens* (så Fuld., *increpans* Vulg.).

L. säger härom sid. 50: »Ein Blick auf die Klauselverhältnisse genügt hier wie an so vielen anderen Stellen um die Echtheit der vom Fuldensis gebotenen Fassung zu beweisen. Diese gibt nämlich mit den Worten *indulgens et incessens* einen vorzüglichen Satzschluss (Kl. 1); wogegen das in der Vulgatarezension begegnende *indulgens et increpans* sich durch seinen unrhytmischen Charakter als unecht verrät.»

Af det ofvan sagda torde framgå, att rytmen på detta ställe icke bevisar synnerligen mycket. Bägge läsarterna äro från denna synpunkt möjliga. Skall man välja mellan dem, synes det däremot böra komma i betraktande, att Fuldensis tydligen har lectio difficilior.

[1] Julius Victor, ars rhet. c. 20, upptager denna clausula bland de brukliga. Jfr NORDEN l. l. II, sid. 928.

[2] Dessa clausulae betecknas af L. resp. Kl. 1, Kl. 2 och Kl. 3. Vid förekommande upplösningar användas beteckningarna Kl. 1 a, resp. Kl. 2 a och Kl. 3 a.

40,8 *Nemo adhuc Romae uerum deum adorabat, cum Hannibal apud Cannas per Romanos anulos caedes suas modio metiebatur. Omnes dei uestri ab omnibus colebantur, cum ipsum Capitolium Senones occupauerant.*

LÖFSTEDT säger (sid. 115): »Statt des überlieferten *occupauerant* haben schon RHENANUS, GELENIUS und andere ältere Herausgeber das Perfektum eingesetzt, natürlich weil der Zusammenhang hier durchaus *cum . . . occupauerunt* verlangt (vgl. das vorhergehende *cum . . . metiebatur*). Wir können die Verbesserung jetzt durch ein neues Kriterium stützen: durch den Rhytmus wird *occupauerunt* (Kl. 1) ebenso sicher bestätigt, wie sich die überlieferte Form durch ihren unrhytmischen Charakter als falsch erweist.»

Om satsslutets beviskraft gäller detsamma som på det nyss behandlade stället.[1] Hvad sammanhanget angår, är ju dock den handskriftliga läsarten ej omöjlig; *occupauerant* är ju till betydelsen = *obtinebant,* liksom å andra sidan det parallella *cum Hannibal apud Cannas per Romanos anulos caedes suas metiebatur* blott är ett omskrifvande uttryck för *cum H. . . Romanos ceciderat.* Jfr. Res. 55 (Kr.[2] 114,20) *hanc formam demutationis diuina etiam documenta testantur. mutatur Mosei manus, et quidem ad instar emortuae exsanguis est . . . sic et Stephanus angelicum iam fastigium induerat, sed non alia genua lapidationi succiderant. dominus quoque in secessu montis etiam uestimenta luce mutauerat, sed liniamenta Petro agnoscibilia seruauerat; ubi etiam Moyses et Helias . . . eandem habitudinem corporis etiam in gloria perseuerare docuerunt.* Oafsedt detta förekommer ju plusqpf. i st. f. perf. här och hvar redan i klassisk och särskildt i efterklassisk tid. Se härom SCHMALZ § 226 och jfr hos Tertullianus t. ex. Nat. I, 10 (RW[3] 75,21): *mentior, si numquam censue-*

[1] Visserligen kunde korresponsionen andragas till förmån för *occupauerunt.* Men ej heller denna omständighet kan utan vidare anses afgörande, helst som textkällorna äro eniga.

[2] Kr. = Q. Sept. Florent. Tertulliani opera ex rec. AEM. KROYMANN, p. III (Corpus script. eccles. lat. vol. XXXXVII).

[3] RW = Q. Sept. Florent. Tertulliani opera ex rec. REIFFERSCHEID et WISSOWA, p. I (Corpus script. eccles. lat. vol. XX).

rant (sc. maiores uestri), *ne qui imperator fanum, quod in bello uouisset, prius dedicasset, quam senatus probasset.*

Vulg.	Fuld.
13,2 *Praelatio alterius sine alterius contumelia non potest procedere.*	13,2 *Praelatio alterius sine alterius contumelia non potest esse.*

Vulgatas läsart upptages af alla edd. SCHRÖRS räknar stället bland dem, »wo Vulgata den Gedanken besser ausdrückt». LÖFSTEDT däremot affärdar den helt kort med följande ord (sid. 28): »Irgend ein reeller Unterschied liegt in Wirklichkeit gar nicht vor, durch den Rhytmus erweist sich aber das vom Fuldensis gegebene *non potest esse* (Kl. 1) als evident richtig; die Vulgata dagegen ist unrhytmisch und kann also nicht auf Tertullian, geschweige denn auf eine von ihm besorgte zweite verbesserte Ausgabe (wie SCHRÖRS meint) zurückgehen».

Från rytmens synpunkt kan, som vi sett, ingen afgörande invändning resas mot Vulgatas läsart. Vända vi oss åter till språkbruket, äro bägge uttrycken: *praelatio . . . non potest esse* och *praelatio . . . non potest procedere* möjliga hos Tertullianus. Såvidt jag kan finna, är emellertid *procedere* det mer ovanliga och uttrycksfulla ordet. Angående *procedere* i betydelsen 'komma till stånd', 'försiggå' jfr t. ex. An. 43 (RW 370,16) *dispensatio ciborum per somnum non facile procederet calore properabili et rigore tardabili, si somno refrigeraremur;* Cult. f. II, 10 mot slutet (O.[1] I, 730) *Quanto enim utilius et cautius egerimus, si praesumamus, omnia quidem a deo prouisa tunc et in saeculo posita, uti nunc essent, in quibus disciplina seruorum eius probaretur, ut per licentiam utendi continentiae experimenta procederent.* Under sådana omständigheter kan man å ena sidan knappast påstå, att detta ställe strider mot den Schrörska teorien. Utgår man åter från den åsikten, att både Vulgata och Fuldensis äro bearbetningar, torde här Vulgatas läsart vara att föredraga.

De ofvan anförda exemplen synas gifva vid handen, att de af LÖFSTEDT tillämpade rytmiska normerna äro väl rigorösa, åtminstone för Tertullianus' vidkommande. Öfverhufvud

[1] O. = Q. Sept. Florent. Tertulliani quae supersunt omnia, ed. FR. OEHLER, Lipsiae 1853, 54.

taget leder ett ensidigt aktgifvande på rytmen lätt till betänkliga slutsatser.

37,2 *Quotiens etiam praeteritis nobis suo iure nos inimicum uulgus inuadit lapidibus et incendiis!*

De tre sista orden saknas i Fuldensis. Medan alla edd. följa Vulgata, förklarar LÖFSTEDT (sid. 43): »Entscheidend ist in diesem Falle wie in so vielen anderen der Rhytmus. Der Fuldensis gibt mit den Worten *uulgus inuadit* einen vorzüglichen Satzschluss, der durch den unrhytmischen Zusatz der Vulgata zerstört wird. Da nun dieser Zusatz ausserdem für den Zusammenhang durchaus unnötig ist, werden wir kein Bedenken tragen, ihn als eine müssige Interpolation zu tilgen.» Angående rytmen tillägges n. 2: »Kl. 2 mit Auflösung der ersten Länge kommt zwar mehrmals vor (vgl. DI CAPUA S. 551), scheitert aber hier an der Unmöglichkeit, die Pänultima von *lapidibus* zu iktieren.»

Enahanda eller liknande satsslut äro emellertid ej oerhörda i Apolegeticum. Jfr

2,14 *non tyrannica dominatio est;* 7,7 *sequitur ut extranei;* 8,6 *subicitur et imponitur;* 9,18 *sanguinis agnoscat;* 13,7 *haruspice pollinctor;* 13,2 *recognoscite, si mentior;* 13,8 *uiuentibus eum addicitis;* 24,4 *dicere et audire.*

Orden *lapidibus et incendiis* passa förträffligt i sammanhanget och gifva framställningen lif och konkretion. Jfr 48,1 *At enim Christianus si de homine hominem ipsumque de Gaio Gaium reducem repromittat, statim illic uesica quaeritur, et lapidibus magis nec saltim coetibus*[1] *a populo exigetur;* Marc. IV, 39 (Kr. 553,18) *nemo in praedicatione bellorum legitimis armis debellandorum lapidationem enumerat, popularibus coetibus magis et inermi tumultui familiarem.*

Medan alltså LÖFSTEDT här blott på rytmiska grunder förkastar en utförligare läsart i Vulgata, som eljes bär alla tecken till äkthet, godtager han på ett annat ställe blott af rytmiska skäl ett öfverskott i Fuldensis:

Vulg.	Fuld.
50,5 *Aliqua Carthaginis conditrix rogo se secundum ma-*	50,5 *Aliqua Carthaginis conditrix rogo secundum matri-*

[1] Så vulg., troligen riktigt (jfr följ. ex.); *copiis* Fuld. på grund af missförstånd. Edd. conjiciera *caestibus, caedibus* m. m.

trimonium dedit. O praeconium castitatis!	*monium euadit. O praeconium castitatis* et pudicitiae!

Om slutorden yttrar L. (sid. 55): »Die Herausgeber haben im allgemeinen das nur im Fuldensis überlieferte *et pudicitiae* als falsches Einschiebsel verworfen. Nun gibt es allerdings in dieser Handschrift wie in fast allen anderen einzelne unechte Zusätze; zumeist handelt es sich aber dabei um ziemlich bedeutungslose Flickwörter, und zumeist verraten sich diese Zusätze, wenn sie am Satz- oder Kolonschluss stehen, durch ihren unrhytmischen Charakter als falsch. Dagegen sind die Worte *et pudicitiae* in rhytmischer Hinsicht tadellos (Kl. 1 a), was ein seltsamer Zufall wäre, wenn sie ihre Entstehung einem Abschreiber oder Interpolator verdankten.»

Resonemanget förefaller mig egendomligt. Jag frågar: om en bearbetare på detta ställe ville afrunda framställningen genom inskjutande af ett synonymt ord, hvad låg då närmare till hands än *pudicitae?* Och vidare: vore det verkligen en så underbar tillfällighet, om en afskrifvare insatte ett ord, som öfverensstämde med de rytmiska lagarna? Jfr. t. ex. 12,6, där Fuldensis lyder:

Iidem estis, qui Senecam aliquem pluribus et amarioribus de uestra superstitione perorantem probetis.

I st. f. *probetis* insätter Vulg. det tydligen felaktiga *deprehendistis,* som emellertid är rytmiskt otadligt.

24,4 lyder Vulgata: *Itaque oportere et procurantes et praefectos et praesides pariter* suspici.

Slutet *pariter suspici* är utan tvifvel riktigt, men på samma gång orytmiskt, åtminstone efter de af LÖFSTEDT tillämpade reglerna. I st. f. *suspici* insätter Fuld. *suspicari,* som tydligen är felaktigt, men på samma gång rytmiskt oklanderligt.

Rytmen kan sålunda här ej i minsta mån hjälpa oss. När L. vidare säger, att tillsatserna i Fuldensis för det mesta utgöras af »bedeutungslose Flickwörter», behöfver detta påstående, som vi framdeles skola se, betydligt modifieras.[1] Det enda medlet att träffa ett afgörande är här, som

[1] Sid. 103 utdömer LÖFSTEDT själf som oäkta en tillsats i Fuldensis, hvilken är tämligen likartad med den här behandlade: 25,2 *Non omitto congressionem, quam prouocat illa praesumptio dicentium, Romanos pro*

oftast, en undersökning af språkbruket. Frågan blir då: älskar Tertullianus sammanställning af synonymer? Ja, trots allt tal om hans kortfattade och ordknappa stil gör han detta i ganska hög grad. Jfr i Apologeticum:

10,9 *uenerationis et honoris;* 11,4 *ministeria et auxilia;* 23,15 *dominatio et potestas;* 35,11 *exemplum atque imaginem;* 37,9 *sine praemio, sine mercede;* 38,2 *uenalem et mercenariam;* 42,9 *fraude et mendacio;* 45,6 *cruciatum doloremque;* 46,3 *licentiam impunitatemque;*[1] 48,7 *uacationis et inanitatis;* 48,12 *finis et limes.*

Såsom resultat af ofvanstående kortfattade undersökning torde framgå, dels att de rytmiska normer, som LÖFSTEDT tillämpar, äro något för trånga för Tertullianus, dels att L. öfver hufvud taget öfverskattat rytmens värde som textkriterium för Apologeticum. Han har därigenom stundom kommit till resultat, som vid en närmare undersökning af språkbruk och sammanhang visa sig mer eller mindre tvifvelaktiga. Detta skall närmare visas i det följande vid behandlingen af de enskilda ställena. Jag vill här blott i korthet beröra den allmänna slutsats, som LÖFSTEDT genom sin undersökning af de rytmiska förhållandena kommer till beträffande värdesättningen af Vulgata i förhållande till Fuldensis.

»Auf Schritt und Tritt begegnen uns im Apologeticum Stellen, an denen die vortrefflichen rhytmischen Satzschlüsse der ursprünglichen Fassung durch die spätere Bearbeitung zerstört oder verschlechtert worden sind, ein sicherer Beweis dafür, dass diese spätere Bearbeitung weder von Tertullian

---

merito religiositatis . . in tantum sublimitatis elatos et impositos. De två sista orden, som blott finnas i Fuld., utelämnas af edd., enligt L. med rätta: »*elatos et impositos* passt durchaus nicht zu dem markigen und gedrängten Stil unseres Autors, und auch der Schlussrhytmus wird ohne den fraglichen Zusatz besser (Kl. 1 in ihrer reinsten Form)». Men som ofvan visas, är T:s stil i själfva verket ej så »gedrängt», att icke dylika sammanställningar hos honom äro tänkbara. Jfr t. ex. Exhort. cast. 3 (O. I, 742) *quia abstulisti et remouisti condicionem comparationis;* ibid. 4 (O. I, 743) *statim se refrenat et reuocat;* Prax. 8 (O. II, 661) *discernit et separat;* ibid. 8 (662) *trinitas per consertos et conexos gradus a patre decurrens.*

[1] Så enligt Vulg., som följes af edd. Fuld. har *diligentia* (korrumperadt af *de licentia*) *et inmunitate.*

selbst noch von irgend einem anderen Vertreter der rhytmisch gegliederten Kunstprosa stammt» (sid. 56).

Denna slutsats riktar sig väl hufvudsakligen mot SCHRÖRS' teori, att Vulgata skulle representera en senare bearbetning af Tertullianus själf. Säsom bevis häremot är den ock värd allt beaktande, ehuru den visserligen icke utan närmare pröfning kan godtagas. Men för så vidt den skall ådagalägga Vulgatas absoluta mindervärdighet som textkälla i förhållande till Fuldensis, måste jag betrakta den som något skef. Jag har ej varit i tillfälle att fullständigt jämföra Vulgatas och Fuldensis' läsarter i rytmiskt hänseende och kan sålunda ej slutgiltigt afgöra, om DI CAPUA har rätt, då han påstår, att varianterna i Fuldensis i allmänhet äro rytmiskt bättre. Så mycket är dock säkert, att Fuldensis' läsarter, bedömda efter LÖFSTEDT's mättstock, på talrika ställen äro rytmiskt sämre än Vulgatas, hvadan skillnaden mellan de båda textkällorna i detta afseende i alla händelser ej kan vara betydande.

Jag antecknar följande exempel, som kunna ytterligare suppleras ur LÖFSTEDT's afhandling.

Vulg.	Fuld.
1,9: *iustitiae ipsius auctoritate*	1,9: *iustitiae ipsius gloria[e]*[1]
ibid. *odisse non poterant*	ibid. *odisse, si sciant*
1,3 *damnare non possint*	1,3 *damnare non poterant*
2,10 *extorquetis admissi*	2,10 *exquiritis admissi*
2,13 *elaboratis audire*	2,13 *audire laboratis*
7,1 *qui non eruistis*	7,1 *qui non eruitis*
7,13 *ex dispositione naturae*	7,13 *ex dispositione diuinae naturae*
9,20 *nunc de manifestioribus dicam*	9,20 *nunc de manifestis*[2]

[1] Troligen är här Fuldensis' läsart riktig. Jfr RAUSCHEN, Antikrit sid. 40.

[2] Fuldensis' läsart ger en klar clausula heroa, så mycket mer anmärkningsvärd, som den står i slutet af ett kapitel. Å andra sidan talar ellipsen starkt för dess äkthet. Jfr därom HOPPE, sid. 145 f., och särskildt An. 44 (RW 373,1) *Ceterum de Hermotimo* (sc. dicam); Pat. 8 (Kr. 14,3) *Hic iam de patientiae voluptate* (*uoluntatem* hss.); Ap. 21,3 *Necesse est igitur pauca de Christo ut deo.* Fuld tillägger här *dicamus* efter *pauca*, men edd. följa Vulg., och LÖFSTEDT påpekar (sid. 69) med rätta, att »die elliptische Ausdrucksweise zum Stil des Tertullian sehr gut stimmen würde». — Vulgatas läsart är i språkligt hänseende banalare, men ger däremot förstklassig rytm.

Vulg.	Fuld.
11,11 *tartarum merserint*	11,11 *tartarum demerserint*
13,6 *pro aditu sacri*	13,6 *pro aditu sacrarii*
21,4 *de dei uocibus*	21,4 *de dei uocibus affuit*
44,2 *quales tot nocentes*	44,2 *qualis etiam notatur nomine*

3. Banaliseringar i Vulgata och Fuldensis.

Som jag redan nämnt, framhåller LÖFSTEDT (sid. 56) såsom karakteristiskt för Vulgata, »wie der Redaktor derselben den ursprünglichen Text in unnötiger und kleinlicher Weise normalisiert hat, wie er die eigentümliche Prägnanz des tertullianeischen Stils häufig verwischt hat und wie ihm dabei in einzelnen Fällen sogar direkte Missverständnisse passiert sind.» Så uppvisas bl. a. på ett flertal ställen, hurusom ett mer ovanligt eller för Tertullianus karakteristiskt ord, som bevarats i Fuldensis, i Vulgata ersatts med ett synonymt af mer allmän och banal beskaffenhet. För öfverskådlighetens skull har jag här sammanfört de flesta af dessa ställen:

Fuld.	Vulg.
2,1 *cum eiusdem noxietatis eadem tractatio debet interuenire*	2,1 *cum eiusdem noxae eadem tractatio deberet interuenire*
4,3 *de legibus prius consistam uobiscum*	4,3 *de legibus prius concurram uobiscum*
5,7 *leges istae, quas aduersus nos soli exsecuntur impii*	5,7 *leges istae, quas aduersus nos soli exercent impii*
21,14 *caro spiritu structa*	21,14 *caro spiritu instructa*
23,12 *si post crucem de sepulchro a discipulis subreptus*	23,12 *si post mortem de sepulchro a discipulis subreptus*
25,9 *prostratissimae lupae Larentinae*	25,9 *prostitutissimae lupae Larentinae*
35,7 *cuius non praecordia insculpta parerent*	35,7 *cuius non praecordia insculpta apparent*

Fuld.	Vulg.
37,2 *ne mortuis quidem*[1] *parcunt Christianis, quin illos ... auellant, dissipent, distrahant*	37,2 *nec*[1] *mortuis parcunt Christianis, quin illos ... auellant, dissecent, distrahant*
40,2 *si Nilus non ascendit in rura*	40,2 *si Nilus non ascendit in arua*
40,6 *urbes, in quibus nati moratique sunt*	40,6 *urbes, in quibus nati mortuique sunt*
41,3 *Aequalis est interim* (sc. deus) *super omne hominum genus et indulgens et incessens*	41,3 *Aequalis est interim* (sc. deus) *super omne hominum genus et indulgens et increpans*
46,5 *Idem* (sc. Socrates) *et qui aliquid de ueritate sapiebat, Aesculapio tamen gallinaceum prosecari iam in fine mandabat*	46,5 *Idem* (sc. Socrates) *et cum aliquid de ueritate sapiebat, Aesculapio tamen gallinaceum prosecari iam in fine iubebat*

Jag ger LÖFSTEDT fullkomligt rätt, när han på dessa ställen betecknar Fuldensis' läsart som den originellare. Fråga är blott, i hvad mån de äro ägnade att bevisa Vulgatas absoluta mindervärdighet i förhållande till Fuldensis. I detta afseende synes mig L. ej kunna frånkännas någon ensidighet i sin framställning.

Bland »Die Fehler des Fuldensis» anför han egentligen blott ett exempel, som torde böra räknas till denna kategori:

Vulg.	Fuld.
21,30 *rupices et adhuc feros homines*	21,30 *rudes et adhuc feros homines*

Andra mer eller mindre likartade fel, som mera tillfälligtvis omnämnas, affärdas som lapsus calami, ehuru samma förklaring med lika fog kunde användas för ett och annat af de anförda exemplen ur Vulgata.

Äfven dessa kunna ju delvis tänkas uppkomna på rent mekanisk väg. Angående 21,14 *instructa* Vulg. i st. f. *structa* Fuld. medgifver LÖFSTEDT själf, att felet kan bero på prostetisk vokal (sid. 33, n. 3). 5,7 kan *excercent* Vulg. vara felläsning för *exsecuntur* Fuld., likaså 37,2 *dissecent* Vulg.

[1] *nec* utan tvifvel det ursprungliga.

felläsning för *dissipent* Fuld. Åtminstone tillgriper LÖFSTEDT i ett liknande fall denna förklaring för ett fel i Fuldensis:

Vulg.	Fuld.
21,12 *Et cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa; sed sol erit in radio, quia solis est radius, nec separatur substantia, sed extenditur.*	21,12 *Et cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa; sed sol erit in radio, quia solis est radius, nec separatur substantia, sed expanditur.*

L. underkänner här, troligen med rätta, Fuldensis' läsart. Han säger (sid. 30): »Tertullian gebraucht zwar öfters *expandere,* nicht aber in solchem Zusammenhang wie hier, und ferner wird das von der Vulgata gegebene *extenditur* durch die indirekte Überlieferung bestätigt. Der Fehler ist aber ziemlich belanglos; er ist ohne Zweifel lediglich eine falsche Schreibung der Art, wie sie in fast jeder Handschrift wiederholt vorkommt.»

En liknande ensidighet finner jag i LÖFSTEDT's behandling af följande ställe (sid. 49):

Vulg.	Fuld.
40,6 *Posteriores enim illos clade diluuii contestantur ipsae urbes, in quibus nati mortuique sunt, etiam quas condiderunt; neque enim alias in hodiernum manerent, nisi et ipsae postumae cladis illius.*	40.6 *Posteriores enim illos clade diluuii contestantur ipsae urbes, in quibus nati moratique sunt, etiam quas condiderunt; neque enim illae in hodiernum manerent, nisi et ipsae postumae cladis illius.*

L. läser med Fuldensis *moratique* och med Vulgata *alias,* enligt min tanke fullt riktigt. Men då han förklarar *mortui* såsom afsiktlig »Verschlimmbesserung», *illae* däremot som »Abschreiberfehler» kan jag ej anse honom rätt opartisk. Paleografiskt sedt kan *mortuique* lika väl vara skriffel för *moratique* som *illae* för *alias;* ser man åter på det rent språkliga, kan *illae* lika fullt vara en »Verschlimmbesserung» för *alias* som *mortui* för *morati.* Att märka är, att uttrycket *non alias, nisi* är en uteslutande senlatinsk företeelse.[1] Det

[1] För Tertullianus tycks det vara alldeles speciellt karakteristiskt. Nästan alla de exempel, som Thesaurus anför på denna konstruktion, äro hämtade från honom.

kunde alltså ligga nära till hands att antaga, att afskrifvaren stött sig därpå eller funnit det öfverflödigt och i stället insatt *illae*, som synes väl motiveradt af sammanhanget.

På ett annat ställe finner jag LÖFSTEDT afvisa en mer uttrycksfull läsart i Vulgata till förmån för en banalitet i Fuldensis (sid. 34).

Vulg.	Fuld.
21,18 *Ad doctrinam uero eius, qua reuincebantur magistri primoresque Iudaeorum, ita exasperabantur, maxime quod ingens ad eum multitudo deflecteret, ut postremo oblatum Pontio Pilato, Syriam tunc ex parte Romana procuranti, uiolentia suffragiorum in crucem Iesum dedi sibi extorserint.*	21,18 *Ad doctrinam uero eius, qua reuincebantur magistri primoresque Iudaeorum, ita exasperabantur, maxime quod ingens ad eum multitudo conflueret, ut postremo oblatum Pontio Pilato, Syriam tunc ex parte Romanam procuranti, uiolentia suffragiorum in crucem dedi sibi extorserint.*

L. finner i *Iesum* en uppenbar interpolation. Med anledning häraf anser han sig äfven kunna utan vidare gifva Fuldensis' läsart *conflueret* företräde framför det i Vulgata traderade *deflecteret*. Detta måste jag beteckna som principiellt vanskligt; ty såsom vi redan sett af föregående exempel och i det följande vid upprepade tillfällen få anledning att konstatera, förekommer det ofta — och ligger för öfrigt i i sakens natur — att samma ställe måste restitueras dels ur Vulg., dels ur Fuld. De enda tillförlitliga vittnena i slika fall äro naturligtvis språkbruket och sammanhanget.

Nu tillägger emellertid L.: »In der Tat scheint jener Ausdruck (näml. *conflueret*) auch an und für sich passender. Was den Bearbeiter zu der Änderung *deflecteret* geführt hat, ist nicht klar und bleibt auch ziemlich belanglos.»

Uttrycket »belanglos» förvånar mig, då likväl *deflecteret* otvifvelaktigt är det ovanligare uttrycket. Därtill kommer, att det, så vidt jag kan finna, ger förtrafflig mening. Primores Iudaeorum sägas ha vredgats framför allt däröfver, att en stor hop d r o g s i g b o r t från dem t i l l J e s u s. Jfr Joh.

ev. 12,19, där fariseerna klaga: »ἴδε ὁ κόσμος ὀπίσω αὐτοῦ ἀπῆλθεν.»

Såsom L. själf synes medgifva, är det svårt att förstå, huru *confluceret* kunnat ändras till *deflecteret*. Däremot förefaller det synnerligen lätt förklarligt, att *deflecteret* kunnat ändras till *conflueret*. Redaktören af Fuld. har helt enkelt ersatt ett mer speciellt ord med ett allmänt. *Multitudo conflueret* Fuld. förhåller sig till *multitudo deflecteret* Vulg. ungefär som 4,3 *de legibus prius concurram* Vulg. till *de legibus prius consistam* Fuld., och samma slutsats, som LÖFSTEDT af detta ställe drager angående Vulgatas karaktär af bearbetning, kan här tillämpas på Fuldensis.

I samband härmed må ock erinras om det redan behandlade stället 13,2 *Praelatio alterius sine alterius contumelia non potest procedere* (så Vulg. *esse* Fuld.). Äfven här har Vulg. den uttrycksfullare läsarten, som emellertid förkastas af L.

Alltför vidtgående slutsatser drager LÖFSTEDT (sid. 52) af 46,5:

Vulg.	Fuld.
Idem (sc. Socrates) *et cum aliquid de ueritate sapiebat deos negans, Aesculapio tamen gallinaceum prosecari iam in fine iubebat.*	*Idem* (sc. Socrates) *et qui aliquid de ueritate sapiebat deos negans, Aesculapio tamen gallinaceum prosecari iam in fine mandabat.*

L. finner här läsarten *mandabat* »zur Evidenz» bevisad af satsslutet. *iubebat* Vulg. anser han bero därpå, att bearbetaren tagit anstöt af *mandare* med acc. c. inf. Han tillägger: »Für unsere Kenntnis der interpolatorischen Tätigkeit des Bearbeiters ist eine Stelle wie diese besonders wichtig: sie zeigt, dass er auch da, wo nicht der geringste wirkliche Anlass vorlag, neue, fast ganz synonyme Ausdrücke eingesetzt hat, lediglich weil ihm die überlieferten nicht geläufig waren. Man wird zugeben müssen, dass wir das Recht haben, einer so gearteten Textrezension auch an Stellen, wo keine besonderen Indizien pro oder contra vorhanden sind, mit dem grössten Misstrauen gegenüberzustehen.»

Först och främst synes det ha undgått L., att parallellstället Nat. II, 2 (RW 96,18) har *iubebat*. Det lyder nämligen:

Idem Aesculapio gallinaceum secari quasi certus iubebat.[1] Icke desto mindre torde *mandabat* här vara att fördraga såsom lectio difficilior, och måhända hafva rytmiska hänsyn bidragit till utbytet. Emellertid torde detta ställe, där två textkriterier stå emot hvarandra, mana till en viss försiktighet vid deras användning. Tertullianus är icke så bunden af de af LÖFSTEDT statuerade rytmiska reglerna, att deras betydelse för textens bestämmade är afgörande. Å andra sidan afviker han i Apologeticum så ofta från parallelställena i ad Nationes, att man ej utan vidare får anse öfverensstämmelsen med dessa utslagsgifvande.

Men äfven om *mandabat* här är det ursprungliga och *iubebat* en senare förvanskning, torde dock detta ej berättiga till ett så generellt omdöme om Vulgatas mindervärdighet. På ett annat ställe har nämligen Fuldensis nästan samma fel.

Vulg.	Fuld.
45,1 *Innocentiam a deo edocti et perfecte eam nouimus, ut a perfecto magistro reuelatam, et fideliter custodimus, ut ab incontemptibili dispectore mandatam.*	45,1 *Innocentiam a deo doctore*[2] *et perfecte eam nouimus, ut a perfecto magistro reuelatam, et fideliter custodimus, ut ab intemtibili deo doctore praeceptam.*

Istället för det ovanliga *dispectore*, som emellertid stödes af andra ställen hos Tertullianus,[3] har alltså redaktören af Fuldensis konjicierat *deo doctore* och i anslutning därtill insatt det banala *praeceptam* i st. f. det i denna sammanställning (efter *innocentiam*) mera påfallande, men äkta tertullianeiska *mandatam*,[4] som dessutom skyddas af rimmet *reuelatam* — *mandatam.*[5]

[1] Jfr ock An. 1 (RW 300, 3) *Haec sapientia . . . deos quidem saeculi negare liberior, quae nullum Aesculapio gallinaceum reddi iubens praevaricetur . . .*

[2] Jfr LÖFSTEDT, sid. 70.

[3] Se ÖHLER's anm. till stället!

[4] Jfr t. ex. Res. 9 (Kr. 38,4) *Bonum deum nouimus: solum optimum a Christo eius addiscimus. qui, dilectionem mandans post suam in proximum, faciet et ipse quod praecepit.*

[5] Äfven häri hafva vi ett ej föraktligt textkriterium för en författare sådan som Tertullianus. Se HOPPE (sid. 164 ff.), enligt hvilken »T. den Satzreim ausgebildet hat wie noch kein lat. Schriftsteller vor ihm».

För att slutligen äfven den påtalade rytmiska felaktigheten *fine iubebat* 46,5 måtte få sin parallell, må här anföras ett par exempel, där ett i Fuldensis substitueradt synonymt ord jämväl medför en rytmisk försämring.

2,10 *Neque enim ideo non putaretis requirenda quaestionibus scelera, quia certi essetis admitti ea ex nominis confessione, qui hodie de confesso homicida, scientes homicidium quid sit, nihilominus ordinem extorquetis admissi.* Så Vulg.; *exquiritis admissi* Fuld.

32,3 *Ceterum daemonas, id est genios, adiurare consueuimus, ut illos de hominibus exigamus, non deierare, ut eis honorem diuinitatis conferamus.* — *exigamus* Vulg. *expellamus* Fuld.

Bland andra ställen, där Fuldensis i stället för ett mer sällsynt eller egendomligt ord insätter ett alldagligare, må anföras följande:

21,29 *Ut Iudaeis respondeam, et ipsi dominum per hominem Moysen colere didicerunt; ut Graecis occurram, Orpheus Pieriae, Musaeus Athenis . . . initiationibus homines obligauerunt; ut ad uos quoque, dominatores gentium, adspiciam, homo fuit Pompilius Numa, qui Romanos operosissimis superstitionibus onerauit.* — *adspiciam* Vulg. *conuertar* Fuld.

conuertar är väl i dylikt sammanhang det normala uttrycket; *adspiciam* däremot mera påfallande. Det upptages ock af ÖHLER i hans Index verborum. Jfr hos Tertullianus Pall. 2 (O. I, 922) *Patitur et continens de caelo aut de suo. Adspice ad Palaestinam.* Res. 12 (O. II, 481) *Adspice nunc ad ipsa quoque exempla diuinae potestatis.*

25,12 f. *Nam etsi a Numa concepta est curiositas superstitiosa, nondum tamen aut simulacris aut templis res diuina apud Romanos constabat. Frugi religio et pauperes ritus et nulla Capitolia certantia ad caelum, sed temeraria de cespite altaria et uasa adhuc Samia et nidor exilis et deus ipse nusquam.*

Jfr ÖHLER's förklaring: »*Temeraria altaria* sunt subitaria et ad praesentem necessitatem subito exstructa». Det eleganta *temeraria* ersättes i Fuldensis med det synonyma, men

alldagliga *temporaria.* — Å andra sidan har Vulgata strax efteråt *ex illis* i st. f. det i Fuld. bevarade *exilis.*

43,2 *non dico iam qui pro uobis quoque uero deo preces sternant.* Så Vulg. *fundant* Fuld.

Beträffande uttrycket *preces sternant* jfr ÖHLER's anmärkning till stället: »Inusitate dictum. Sterni supplicum est, unde ipsae supplicum preces sterni a Tertulliano dicuntur. Plane similiter loquitur Arnob. adu. Natt. 1,27 ... non quo ipse desideret supplices nos esse aut amet *substerni tot milium uenerationem* uidere.» Snarare torde emellertid *preces sternere* helt enkelt vara ungefär = *preces fundere.* Jfr Pud, 2,10 (RW 223,20) *sed non decet ultra de auctoritate scripturarum eiusmodi funem contentiosum alterno ductu in diuersa distendere, ut haec restringere frenos disciplinae, illa laxare uideatur, quasi incertae, et paenitentiae subsidium illa prosternere per lenitatem, haec negare per austeritatem,* där *prosternere* väl är = *profundere, largiri;* vidare Vers. Vulg. Hier. 42,9 *misistis me, ut posternerem preces uestras in conspectu eius* (sc. dei).[1]

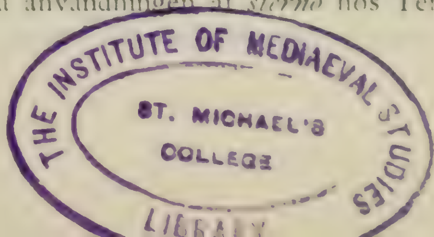
Medan alltså Vulgata här har ett mer originellt uttryck, är däremot *preces fundere* i Fuldensis helt alldagligt.

45,2 *Vobis autem humana aestimatio innocentiam tradidit, humana item dominatio imperauit.* — *aestimatio* Vulg. *doctrina* Fuld.

Fuldensis' läsart innebär en tydlig banalisering. *Aestimatio* är det originellare ordet. Det passar med sin förklenande bibetydelse — KELLNER återger det riktigt med »Dafürhalten» — bättre i meningen. Det är i denna betydelse äkta tertullianeiskt; jfr Monog. 4 (O. I, 764) *ostendit illa, quae supra dixerat, non dominicae auctoritatis fuisse, sed humanae aestimationis;* An. 9 (RW 310,15) *sed nos corporales quoque illi* (sc. animae) *inscribimus lineas, non tantum ex fiducia corporalitatis per aestimationem, uerum et ex constantia gratiae per reuelationem.* Härtill kommer slutligen det för Tertullianus karakteristiska rimmet *aestimatio — dominatio.*

Bland exempel på »kleinliche Banalisierungen» i Fuldensis räknar jag ock 6,9 (jfr SCHRÖRS, sid. 36).

[1] Jfr HOPPE sid. 191, där den fria användningen af *sterno* hos Tert. närmare belyses.

Vulg.	Fuld.
Laudatis semper antiquitatem, et noue de die uiuitis.	*Laudatis semper antiquos, sed noue de die uiuitis.*

RAUSCHEN följer märkvärdigt nog Fuldensis. Men att Vulgatas läsart är den för Tert. mer karakteristiska, torde knappast behöfva framhållas. Hvad beträffar *antiquitatem*, älskar T. i likhet med senlatinska författare i allmänhet brukat af abstractum pro concreto. Jfr HOPPE sid. 91 f. och nedan § 10: *studium dico deorum colendorum, de quo maxime errauit antiquitas;* vidare parallellstället Nat. I, 10 (RW 74,28) *laudatis semper uetustates, et nihilominus recusatis.* — Angående åter *et* aduersativum jfr utom det nyss citerade parallellstället äfven Ap. 2,13 *confiteor, et torques; quid faceres, si negarem;* 40,15 *Nos uero . . . inuidia caelum tundimus, deum tangimus, et, cum misericordiam extorserimus, Iuppiter honoratur;* Marc. I, 14 (Kr. 308,27) *aduersaris caelum, et libertatem caeli in habitationibus captas* m. fl.

Mer eller mindre hithörande äro ock följande ställen, där redaktören af Fuldensis af missuppfattning eller okunnighet insatt ett ord af annan betydelse än det ursprungliga.

2,12 *Sed, opinor, non uultis nos perire, quos pessimos creditis. Sic enim soletis dicere homicidae: »nega», laniari iubere sacrilegum, si confiteri perseuerauerit. iubere* Vulg. *debere* Fuld.

Fuldensis' läsart är matt och strider mot sammanhanget. Det är mot domarena, som T. här vänder sig. Men en domare säger ej, att brottslingen bör torteras, om han ej bekänner, utan befaller, att han skall torteras. Afskrifvaren har tydligen ej förstått, att infinitiven beror af *soletis*, ej af *dicere*, och därför funnit ändring nödvändig.

Vulg.	Fuld.
11,6 *Vani erunt hominis, nisi certi sint, a primordio et pluuias de caelo ruisse et sidera radiasse et lumina floruisse . . . item omnem frugem ante Liberum et Cererem et Mineruam, immo*	11,6 *Vani erunt homines, nisi certi sint, a primordio et pluuias de caelo ruisse et sidera radiasse et lumina floruisse . . . item omnem frugem ante Liberum et Cererem et Mineruam, immo*

ante illum aliquem principem hominem de terra exuberasse, quia nihil continendo et sustinendo homini prospectum post hominem potuit inferri.	*ante illum aliquem principem hominum de terra exuberasse, quia nihil condendo et sustinendo homini prospectum post hominem potuit inueniri.*

Först och främst har bearbetaren af Fuldensis ersatt *hominem* med *hominum*, naturligtvis emedan *princeps* är vanligare som substantiv än som adjektiv. Jfr emellertid Cor. 7 (O. I, 431): *principem feminam Euam.*

Vidare har han i stället för det mera svårbegripliga *continendo* insatt det i kyrkolatinet vanliga *condendo*, som märkvärdigt nog upptagits af RAUSCHEN. *continendo* får emellertid stöd af det likartade stället 17,4 *Vultis ex operibus ipsius* (sc. Dei) *tot ac talibus, quibus continemur, quibus sustinemur, quibus oblectamur, etiam quibus exterremur, uultis ex animae ipsius testimonio comprobemus?*

Hvad till sist beträffar *inueniri*, som i slutet af meningen insättes i st. f. *inferri*, torde det bero på missuppfattning af sammanhanget. Jfr det omedelbart följande: *Denique inuenisse dicuntur necessaria ista uitae, non instituisse. Quod autem inuenitur, fuit, et quod fuit, non eius deputabitur, qui inuenit, sed eius, qui instituit; erat autem, antequam inueniretur.* Tydligen betyder *inuenire* här 'upptäcka' i motsats till 'skapa', och hvad Tertullianus på detta ställe vill bestrida, är ej, att naturens alster upptäckts efter människans skapelse, men väl, att de kommit till efter människans skapelse.

Vulg.	Fuld.
25,5 *Itaque maiestatis suae in urbem conlatae grande documentum nostra etiam aetate proposuit* (sc. Cybele), *cum M. Aurelio apud Sirmium rei publicae exempto die sexto decimo kalendarum aprilium archigallus ille sanctissimus die nono kalendarum earundem, quo sanguinem*	25,5 *Itaque maiestatis suae in urbem conlatae grande documentum nostra etiam aetate proposuit* (sc. Cybele), *cum M. Aurelio apud Sirmium subito interempto die octauo decimo kalendarum Aprilium archigallus ille impurissimus die nono kalendarum earundem, quo san-*

Vulg.	Fuld.
impurum lacertos quoque castrando libabat, pro salute imperatoris Marci iam intercepti solita aeque imperia mandauit.	*guinem impurum lacertos quoque castrando libabat, pro salute Marci iam interempti*[1] *solita aeque imperia mandauit.*

Förvanskningarna i Fuldensis äro här ganska betydande. Missförstående uttryckets ironi har bearbetaren ersatt *sanctissimus* med *impurissimus*, hvarvid det följande *impurum* torde ha medverkat.[2] Ytterligare synes han ha i stället för det ovanliga *intercepti* läst eller konjicierat *interempti* och därigenom gjort sig skyldig till ett historiskt misstag.[3] I analogi härmed har han i början af satsen insatt det banala och förtydligande *subito interempto* i stället för det egendomligare uttrycket *reipublicae exempto*, som för öfrigt väl passar i sammanhanget: *rei publicae exempto*, scil. ut pro illo non amplius publica vota fieri possent.

Slutligen vill jag fästa uppmärksamheten på ett par ställen, där vissa egenheter af syntaktisk eller stilistisk art i Fuldensis bortretoucherats och ersatts med mera alldagliga uttryck.

23,17 *Nemo ad suum dedecus mentitur, quin potius ad honorem.*

I st. f. det egendomliga *quin* har Fuld. *sed.* Men jfr 24,2 *At e contrario in uos exprobratio ista resultabit. qui mendacium colentes ueram religionem ueri dei non modo neglegendo, quin insuper expugnando in uerum committitis crimen uerae irreligiositatis.*

Sid. 108 behandlar LÖFSTEDT ett ställe, där texten i Fuldensis innehåller en grammatisk oregelbundenhet, som utplånats i Vulgata.

Fuld.	Vulg.
37.3 *Sed absit, ut aut igni humano uindicetur diuinitas*	37,3 *Sed absit, ut aut igni humano uindicetur diuina*

[1] Sannolikt så, då läsarten finnes i DE LA BARRE's edition, med hvilken Fuldensis kollationerats, och variantförteckningen ej anger någon afvikelse; däremot strax förut: »τὸ Imp. (imperator) i ms. deest».

[2] Se härom LÖFSTEDT sid. 65.

[3] Jfr dock ÖHLER's anm. till stället!

sectae aut ut doleat pati, in quo probatur.	*secta, aut doleat pati. in quo probatur.*

LÖFSTEDT försvarar med rätta Fuldensis' läsart under hänvisning till SJÖGREN, Commentationes Tullianae, sid. 136 ff., där talrika exempel anföras på förekomsten af dylik inkoncinnitet redan hos Cicero. Måhända har L. äfven rätt i sin förmodan, att *ut* afsiktligt uteslutits i Vulgata på grund af det ologiska i konstruktionen, ehuru visserligen utelämnandet af *ut* efter *aut* äfven låter sig förklaras som afskrifningsfel. Om emellertid Vulgata här med skäl kan misstänkas för afsiktlig normalisering af urtexten, har å andra sidan redaktören af Fuldensis gjort sig skyldig till enahanda fel på minst tvenne ställen, där dessutom den paleografiska förklaringen ej ligger så nära till hands.

21,24 *Sed et Caesares credidissent super Christo, si aut Caesares non essent necessarii saeculo aut si et Christiani potuissent esse Caesares.* Vulg.

I stället för *aut si* skrifver Fuld. blott *aut*, hvarigenom inkoncinniteten försvinner. Emellertid följa edd. med rätta Vulgata.

19,8 *Verum differre praestat, uel ne minus persequamur festinando uel diutius euagemur persequendo.* — *uel ne* de bästa Vulgatahss.; *ne uel* Fuld.(?),[1] RAUSCHEN.

Inkoncinniteten i Vulgata finner stöd i de af SJÖGREN i hans nyss berörda undersökning, sid. 138 f., anförda exemplen: Cic. ad Att IX, 15,2 *Volet* (sc. Caesar) *augurum decretum, uel ut consules roget praetor, uel dictatorem dicat;* Cic. Lael. 17,64 *haec duo leuitatis plerosque conuincunt, aut si in bonis rebus contemnunt aut in malis deserunt.*

Vulg.	Fuld.
33,2 *Itaque ut meo plus ego illi* (sc. imperatori) *operor in salutem, si quidem non solum ab eo postulo eam, qui potest praestare, aut quod talis postulo, qui merear impetrare, sed etiam*	33,2 *Itaque ut meo plus ego illi* (sc. imperatori) *operor in salutem, non solum quod eam ab eo postulo, qui potest praestare, aut quod talis postulo, qui merear impetrare, sed etiam quod*

[1] DE LA BARRE har *ne uel*; variantförteckningen tiger.

quod temperans maiestatem Caesaris infra deum magis illum commendo deo, cui soli subicio.

temperans maiestatem Caesaris infra deum magis illum commendo deo, cui soli eum subicio.

RAUSCHEN följer Fuldensis, tydligen med orätt. Bearbetarens syfte att hafva inkoncinniteten synes mig här ligga i öppen dag. I själfva verket är denna här lika oangriplig som på de ofvan behandlade ställena. Beträffande växlingen *siquidem — quod* jfr SJÖGREN sid. 136: »Nonnumquam uariant coniunctiones, ut de Fin. II, 5,15 *si aut — aut cum;* ad Att. III,5 *ne et — et quod.*»

*

Ofvanstående jämförande undersökning gifver vid handen, att sådana »kleinliche Normalisierungen», som LÖFSTEDT påpekar i Vulgata, äfven i Fuldensis ej äro alldeles sällsynta. Flera hithörande exempel skola vi finna i nästa afdelning.

4. Enskilda ställen.

Jag ämnar här i detalj skärskåda en del ställen, som från olika synpunkter synas mig oriktigt eller ofullständigt behandlade af den samtida kritiken. I öfrigt hänvisar jag till de iakttagelser, som redan gjorts af SCHRÖRS, RAUSCHEN och LÖFSTEDT.

1,8 Tertullianus klagar, att hedningarna och speciellt deras myndigheter hata de kristna utan att känna dem.

Vulg.

Quanto magis hos Anacharsis denotasset, imprudentes de prudentibus iudicantes, quam immusicos de musicis!

Fuld.

Quanto magis hos Anacharsis denotasset, imprudentes de prudentibus iudicantes!

RAUSCHEN har i sina editioner upptagit Vulgatas läsart, men sedermera dragit den i tvifvelsmål med följande motivering (Antikrit. sid. 17):

»Offenbar spielt hier Tertullian auf jenen Ausspruch des skytischen Philosophen Anacharsis über die Athener an, den uns Plutarch und Diogenes Laertios erhalten haben. Plut. Solon. 5: Ἔφη δὲ κἀκεῖνο θαυμάζειν ὁ Ἀνάχαρσις ἐκκλησίᾳ παραγενόμενος, ὅτι λέγουσι μὲν οἱ σοφοὶ παρ' Ἕλλησι, κρίνουσι δὲ οἱ ἀμαθεῖς. Diog. Laert. II, 8.5: Θαυμάζειν δὲ ἔφη, πῶς παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἀγωνίζονται μὲν οἱ τεχνῖται, κρίνουσι δὲ οἱ μὴ τεχνῖται. Statt σοφοί — ἀμαθεῖς hat codex P[1] des Tertullian *musici* — *immusici*. Dass *musica* hier im Sinne von Bildung gebraucht wird, kann nich auffallen ...»

»Die Lesart in F. gibt einen guten Sinn: 'Um wie viel mehr (sc. als die Athener) hätte Anacharsis diese (sc. die römischen Richter der Kaiserzeit) getadelt, weil sie als Unkundige über Kundige urteilen!' Dagegen wäre der Text in P. also zu übersetzen: 'Um wie viel hätte Anacharsis diese, die als Unkundige über Kundige urteilen, mehr getadelt als die, welche als Ungebildete über Gebildete urteilen!' Aber ist denn nicht prudentes und musici hier ganz oder fast ganz dasselbe? Wie kann man also beide mit *magis quam* in Vergleich bringen?»

Jag vill besvara de uppställda frågorna hvar för sig.

1) »Ist nicht *prudentes* und *musici* hier ganz oder fast ganz dasselbe?» Nej, *prudentes (imprudentes)* är det allmänna begreppet, *musici (immusici)* det speciella. *Musici* är nämligen ej = *prudentes* i allmänhet, utan = *prudentes artium* = τεχνῖται. Tertullianus har alltså fattat Anacharsis' uttalande, såsom det begränsas af Diogenes Laertios, d. v. s. såsom gällande konstförståndiga och icke konstförståndiga.[2]

2) »Wie kann man also beide mit *magis quam* in Vergleich bringen?» Jo, det är icke *imprudentes de prudentibus iudicantes* i allmänhet, som jämföras med *immusicos de musicis iudicantes*, utan *hos* (= iudices Romanorum) *imprudentes de prudentibus iudicantes* jämföras med *immusicos* (= artium imprudentes) *de musicis* (= artium prudentibus) *iudicantes*.

RAUSCHEN's öfversättning måste alltså ändras sålunda:

[1] P. = cod. Parisinus 1623, den bästa vulgatahs.

[2] Härvid fattar jag naturligtvis begreppet 'konst' i vidsträckt bemärkelse. Men en religion kan dock ej kallas för en 'konst' eller ett 'fack', τέχνη, eller dess anhängare för τεχνῖται eller *musici*.

»Um wie viel hätte Anacharsis diese (d. h. die römischen Richter), wenn sie als Unkundige über Kundige urteilen, mehr getadelt als die nicht-Künstler, wenn sie über Künstler urteilten». Först så blir motsättningen rätt skarp och tydlig: Det är klandervärdare, när domare döma utan sakkunskap, än när 'konstdomare' göra det.

Äfven formellt sedt är den öfverskjutande satsen i Vulgata i sin elliptiska korthet äkta tertullianeisk. Jfr Marc. IV, 35 (Kr. 540,26) *sed cur pristino leproso nihil tale praecepit* (sc. Christus)? *quia nec Heliseeus Syro Neman;* ibid. I, 2 (Kr. 292,26) *in creatorem interpretatus malam arborem malos fructus condentem, scilicet mala, alium deum praesumpsit esse debere in partem bonae arboris bonos fructus* (sc. condentis); Ie. 15 (RW 293,30) *ita sciebat quosdam castigatores et interdictores uictus incusare, qui ex fastidio, non qui ex officio abstinerent, probare uero qui in honorem, non qui in conuicium creatoris* (sc. abstinerent); ibid. 16 (RW 296,13) *ille denique idolo gulam suam mactat, tu deo non uis* (sc. mactare).

Medan Rauschen uttryckligen betonar, att det resultat, hvartill han kommer, ej är säkert, anser sig däremot Löfstedt (sid. 74 f.) kunna beteckna Vulgatas läsart som otvifvelaktigt interpolerad. Härvid stöder han sig, utom på de af R. anförda grunderna, framför allt på de rytmiska förhållandena: »Die fraglichen Worte erweisen sich dadurch als sicher unecht, dass sie völlig unrhythmisch sind, während hingegen der Fuldensis einen ausgezeichneten Satzschluss bietet. Die Entscheidung kann demnach nicht zweifelhaft sein.» Omdömet är i min tanke förhastadt. Som synes, slutar Vulgatas läsart på en hypodochmius med förlängd andra stafvelse. Jfr härom under 'Rytmen som textkriterium', sid. 91.

Vulg.	Fuld.
2,1 *Si certum est denique, nos nocentissimos esse, cur a uobis ipsis aliter tractamur quam pares nostri, id est ceteri nocentes, cum eiusdem* n o x a e *eadem tractatio* d e b e r e t *interuenire?*	2,1 *Si certum est denique, nos nocentissimos esse, cur a uobis ipsis aliter tractamur quam pares nostri, id est ceteri nocentes, cum eiusdem* n o x i e t a t i s *eadem tractatio* d e b e t *interuenire?*

Jag ger LÖFSTEDT rätt, när han föredrager *noxietatis* Fuld. framför det banalare *noxae* Vulg. Emellertid förekomma, såsom jag i föregående afdelning uppvisat, analoga fel flerstädes i Fuldensis.

Hvad beträffar varianterna *deberet—debet,* anser L. äfven här Fuldensis ha bevarat den ursprungliga läsarten. Han påpekar (sid. 17), hurusom Tertullianus »sowohl nach dem adversativen wie nach dem conzessiven *cum* wiederholt (nicht immer) den Indikativ gebraucht... Der spätere Bearbeiter hat auch dies übersehen; er hat nach altherkömmlichen Regeln den Konjunktiv für notwendig gehalten und hat ihn demnach unentwegt eingesetzt.» Han tillägger (n. 2): »Korrekter wäre allerdings *debeat* gewesen; nur zur Not lässt sich *deberet* als Irrealis der Gegenwart verteidigen.»

Jag vill ingalunda förneka, att *debet* här vore möjligt, men måste likväl hålla före, att irrealis passar bättre i sammanhanget. Mot det förfaringssätt, som faktiskt iakttages, ställes det förfaringssätt, som borde iakttagas. Jfr nedan 2,5 *De nobis nihil tale, cum aeque extorqueri oporteret, quod de falso iactatur;* 2,10 *Sed nec in isto ex forma malorum iudicandorum agitis erga nos, quod ceteris negantibus tormenta adhibetis ad confitendum, solis Christianis ad negandum, cum, si malum esset, nos quidem negaremus, uos uero confiteri tormentis compelleretis.* På bägge dessa ställen är sammanhanget ungefär lika som på det här ifrågavarande. Mot hedningarnas faktiska behandlingssätt af de kristna ställes, huru de borde eller skulle behandla dem, om de verkligen vore lika de brottslingar, med hvilka de jämnställas. På båda ställena införes denna motsats med *cum* adversativum och irrealis; ligger det icke då närmast till hands att antaga irrealis äfven här? *cum eiusdem noxietatis eadem tractatio deberet interuenire* kan då förklaras = *cum, si noxietas eadem esset, eadem tractatio deberet interuenire.* Hvilken *tractatio* det är fråga om, utvecklas just på de anförda ställena 2,5 *cum aeque extorqueri oporteret* och 2,10 *cum—uos confiteri tormentis compelleretis.*

Angående *cum* adversativum med irrealis kan vidare jämföras An. 8 (RW 309,7) *aiunt enim et idcirco animam incorporalem renuntiandam, quia digressa ea grauiora efficiantur*

corpora defunctorum, cum leuiora esse deberent, unius corporis pondere exempto, si anima corpus; ibid. 45 (RW 374,15) *Denique et oblectamur et contristamur et conterremur in somniis quam affecte et anxie et passibiliter, cum in nullo permoueremur, a uacuis scilicet imaginibus, si compotes somniaremus.*

Jfr å andra sidan angående *cum — debet* An. 33 (RW 358,7) *bene philosophi docetis, utiliter suadetis, leuiora post mortem supplicia uel praemia, cum, si quod iudicium animas manet, grauius debet credi in dispunctione uitae quam in administratione.* Så lyder stället enligt den bästa textkällan A (cod. Agobardinus). Edd. läsa med B (MESNART's edition) *debeat.*

Medan sålunda både *debet* och *deberet* här äro möjliga, synes dock *deberet* af antydda grunder vara att föredraga. Hur lätt *deberet* genom felskrifning kunnat förvandlas till *debet,* behöfver knappast påpekas.

I alla händelser kan *debet* ej betraktas som något stöd för Fuldensis' företräde. Det kan detta så mycket mindre, som vi på ett annat ställe finna motsatta förhållandet äga rum mellan Vulgatas och Fuldensis' läsarter.

Vulg.	Fuld.
49,5 *Cum uero, quod in me potes, nisi uelim, non potes, iam meae uoluntatis est, quod potes, non tuae potestatis.*	49,5 *Cum uero, quod in me potes, nisi uelim, non posses, iam meae uoluntatis est, quod potes, non tuae potestatis.*

Potes Vulg. torde väl vara det ursprungliga. Dock vågar jag ej betecka Fuldensis' läsart som omöjlig.

Ett annat ställe, där förbindelsen af indikativ och irrealis väckt obefogad anstöt, är följande.

Vulg.	Fuld.
24,3 *Nunc ut constaret illos deos esse, nonne conceditis de aestimatione communi aliquem esse sublimiorem et potentiorem uelut principem mundi perfectae peritiae maiestatis?*	24,3 *Nunc ut constaret illos deos esse, nonne concederetis de aestimatione communi aliquem esse sublimiorem et potentiorem uelut principem mundi perfectae maiestatis?*

Alla edd. följa här Vulgata. Enligt SCHRÖRS (sid. 47) »drückt *conceditis* die Behauptung bestimmter aus». RAUSCHEN håller t. o. m. indikativen för det enda möjliga.

LÖFSTEDT däremot (sid. 101 f.) försvarar äfven här Fuldensis. »Der Irrealis *concederetis* schliesst sich durchaus korrekt und natürlich an das irreale *ut constaret* an: 'wenn es auch wahr wäre... müsstet Ihr dennoch nicht zugeben?' Dagegen stimmt das Präsens *conceditis* nur schlecht zu dem im allgemeinen ziemlich strengen Tempus- und Modusgebrauch Tertullians; es ist wohl dadurch entstanden, dass man den *ut*-Satz nicht beachtet oder nicht recht verstanden hat.»

Om jag också ej vill gå alldeles så långt som RAUSCHEN, instämmer jag dock med SCHRÖRS så tillvida, att *conceditis* här passar bättre, då ju hufvudsatsen har sin giltighet oberoende af antagandet i villkorssatsen. Hvad angår tempusföljden jfr först de af HOPPE (sid. 67) anförda exemplen.

Rörande dessa ex. tillfogar LÖFSTEDT (sid. 102 n. 3) följande anmärkning: »Das Material ist natürlich sehr nützlich, man vermisst aber jede Analyse der verschiedenen Gründe, die all diese Abweichungen von dem gewöhnlichen Tempusgebrauch bewirkt haben. So werden z. B. aus dem Apolog. drei Stellen angeführt; wenn man näher zusieht, liegen aber überall besondere Umstände vor.» Detta är riktigt; emellertid kan jag ej odeladt biträda L:s förklaring af de ifrågavarande ställena. Så t. ex. 48,2, där Tert. gisslar läran om själavandringen och speciellt om människosjälars öfvergång i djurkroppar: *Multis... iocis... opus erit, si uelimus ad hanc partem lasciuire, quis in quam bestiam reformari uideretur.* »Hier liegen», säger L., »offenbar klauseltechnische Gründe vor (*uideretur* gibt Kl. 1, durch *uideatur* dagegen wäre eine clausula heroa entstanden).» Hvarför det, när 'Irrealis der Gegenwart' här öfver hufvud är det naturligaste? *quis in quam bestiam reformari uideretur* (sc. si ista opinio uera esset). Jfr f. ö. Pud. 7 (RW 231,20), där clausula-teorien är utesluten: *at tu, opinor, hoc uelis, ut ouem non de grege perditam faceret, sed de arca uel armario.* Virg. 10 (O. I, 897) *Ceterum satis inhumanum si feminae quidem... honorigeram notam uirginitatis suae praeferant, qua suspiciantur et circumspiciantur et magnificentur a fratribus, uiri autem tot uirgines, tot spadones caeco bono suo incedant, nihil gestantes, quod et ipsos faceret illustres* (sc. si gestarent).

I alla eller de flesta här och nedan anförda exempel är

förbindelsen irrealis—indikativ el. potentialis ej att härleda ur bristande känsla för temporas betydelse utan beror på en korthet i uttrycket, som hos Tert. är vanligare än hos andra författare.

Dessutom må anföras följande ställen, där irrealis i bisatsen motsvaras af indikativ i hufvudsatsen eller tvärtom.

Praescr. 14,6 (O. II, 15) *Ut non inimici essent ueritatis haeretici, ut de refugiendis iis non praemoneremur, quale est conferre cum hominibus, qui et ipsi adhuc se quaerere profiteantur?*

Äfven här är *ut* koncessivt, och stället är sålunda fullt likartadt med Ap. 24,3. Detta exempel kunde alltså vara tillfyllest. Jfr dock vidare:

Scorp. 6 (RW 156,3) *Sed si certaminis nomine deus nobis martyria proposuisset, per quae cum aduersario experiremur, ut, a quo libenter homo elisus est, eum iam constanter elidat, hic quoque liberalitas magis quam acerbitas dei praeest.*

Cult. f. I, 1 (O. I, 702) *Age nunc, si ab initio rerum et Milesii oues tonderent et Seres arbores nerent... et margaritae canderent et ceraunia coruscarent, si ipsum quoque aurum iam de terra cum cupiditate prodisset, si iam et speculo tantum mentiri liceret, et haec Eua concupiit de paradiso expulsa, iam mortua, opinor.*

Ap. 26,3 *Postremo si Romanae religiones regna praestant, numquam retro Iudaea regnasset despectrix communium istarum diuinitatum...*

Marc. III, 24 (Kr. 421,15) *et utique portam caeli non nominasset, si caelum non aditur apud creatorem.*

An. 32 (RW 354,23) *illius enim* (sc. animae) *metensomatosis dicetur, quaecumque eam in suo statu permanendo pateretur.*

Med hänsyn till ofvanstående synes mig sammanställningen *constaret—concedditis* ej i minsta mån innebära något stötande. Att man stött sig på den, synes mig blott förklara, huru Fuldensis' läsart uppkommit. Man torde här med fog kunna tillämpa på Fuldensis, hvad LÖFSTEDT på det nyss behandlade stället 2,1 yttrar om Vulgata: »Der Bearbeiter

hat nach altherkömmlichen Regeln den Konjunktiv für notwendig gehalten und hat ihn demnach unentwegt eingesetzt.»

Likartadt härmed är följande ställe, där hss jämväl bjuda olika läsarter:

Vulg.	Fuld.
11,3 *Ceterum si nemo esset, qui deos faceret, frustra praesumitis deos factos auferendo factorem.*	11,3 *Ceterum si nemo est, qui deos faceret, frustra praesumitis deos factos auferendo factorem.*

Bägge läsarterna äro lika möjliga hos Tertullianus. Enligt bägge förbindes genom en korthet i uttrycket indikativ och irrealis. Varianten i Fuldensis bör nämligen förklaras så: *ceterum si nemo est, qui deos faceret* (sc. si esset). Jfr nedan § 4 *igitur, si est, qui faciat deos.* Ett bestämdt afgörande förefaller här nästan omöjligt.

Vulg.	Fuld.
4,1 *Nec tantum refutabo, quae nobis obiciuntur, sed etiam in ipsos retorquebo, qui obiciunt, ut ex hoc quoque sciant homines, in Christianis non esse, quae in se nesciunt esse, simul uti erubescant accusantes, non dico pessimi optimos, sed iam, ut uolunt, compares suos.*	4,1 *Nec tantum refutabo, quae nobis obiciuntar, sed etiam in ipsos retorquebo, qui obiciunt, ut ex hoc quoque sciant homines, in Christianis non esse, quae in se non nesciunt [esse, simul uti erubescant, non dico pessimi optimos]*[1] *sed etiam, ut uolunt, compares suos.*

HEINZE (sid. 308 n. 1) och SCHRÖRS (sid. 94) försvara med rätta Vulgatas läsart under hänvisning till 9,20 *Haec in uobis esse si consideraretis, proinde in Christianis non esse perspiceretis. Idem oculi renuntiassent utrumque. Sed caecitatis duae species facile concurrunt, ut qui non uident, quae sunt, uidere uideantur, quae non sunt.*

I själfva verket utgör detta ställe den bästa kommentaren till 4,1. Tertullianus vill tydligen säga: 'Om hedningarna få ögonen öppna för, att de fel, som de tillvita de kristna,

[1] De inklamrade orden saknas i variantförteckningen, som tillägger: »versus omissus videtur».

förefinnas hos dem själfva utan att de veta det, skola de samtidigt få ögonen öppna för, att de icke förefinnas hos de förra'.

RAUSCHEN invänder, att om detta vore meningen, hade i st. f. *nesciunt* bort stå *nesciebant*. Detta är hårklyfverier. *Nesciunt* uttrycker de faktiskt nu rådande förhållandena och bör ej föranleda något missförstånd.

Härtill kommer den äkta tertullianeiska antitesen: *sciant non esse — nesciunt esse*. Jfr det redan anförda parallellstället 9,20 *ut qui non uident, quae sunt, uidere uideantur, quae non sunt;* vidare 2,18 *hoc primum agens, ut homines nolint scire pro certo, quod se nescire pro certo sciunt;* 6,9 *Per quod ostenditur, dum a bonis maiorum institutis decceditis, ea uos retinere et custodire, quae non debuistis, cum, quae debuistis, non custodistis;* 24,6 *ut non liceat mihi colere, quem uelim, sed cogar colere, quem nolim.*

Redaktören af Fuldensis har tydligen ej förstått meningen och därför insatt *non* framför *nesciunt*.

Ytterligare har samme bearbetare i slutet af meningen ersatt det uttrycksfullare *sed iam* med det banala *sed etiam*. Jfr Marc. I, 4 (Kr. 295,1) *iam ergo si huic argumentationi locus dabitur, quid prohibet, non dico et tertium et quartum deum inducere, uerum tot iam numero, quot et gentium reges?* Ie. 12 (RW 290,13) *ut ab Ioanne paracletus obmutuisset, et ipsi nobis prophetae in hanc maxime causam extitissemus, iam non dico ad exorandam dei iram nec ad impetrandam tutelam eius aut gratiam, sed ad praemuniendam per nosmetipsos nouissimorum temporum condicionem.*

Vulg.	Fuld.
7,6 *Immo a quibus prodi potuit? Ab ipsis enim reis non utique, cum uel ex forma omnibus mysteriis silentii fides debeatur.*	7,6 *Immo a quibus prodi potuit? Ab ipsis enim reis non utique. cum uel ex forma omnium mysteriorum silentii fides debeatur.*

SCHRÖRS (sid. 36) uppför stället bland sådana, »wo P. (= Vulg.) den Gedanken besser ausdrückt». Men jag måste bekänna, att jag ej förstår innebörden i hans motivering: »Da es sich um den angeblichen verbrecherischen Inhalt des

christlichen Mysterienkultus handelt, nicht um das Geheimhaltungsgesetz, wie auch der folgende Satz (*Samothracia* . . .) zeigt, trifft P. durch den dativ *mysteriis* schärfer den Vergleichungspunkt.»

Å andra sidan anse RAUSCHEN och LÖFSTEDT Vulgatas läsart omöjlig. Den förre förklarar (Antikrit. 46), att *ex forma* utan genitiv ej ger någon mening. Den senare betecknar (sid. 27) uttrycket som »weder tertullianeisch noch überhaupt sprachlich und logisch korrekt». Ty, menar han, »*forma* bedeutet, wie man aus ÖHLER's Anmerkung zu De idol. 18 ersieht, etwa *modus, lex, ratio,* hat also eine sehr allgemeine Bedeutung, die natürlich in jedem besonderen Falle durch ein Attribut näher bestimmt werden muss. Wir werden also schon a priori geneigt sein, die Fassung des Fuldensis als die in sprachlicher Hinsicht einzig richtige zu betrachten. Tatzächlich bestätigt wird dies dadurch, dass *forma* an sämtlichen von Öhler a. a. O. zitierten Parallelstellen des Tertullian entweder mit einem Adjektivattribut oder (für gewöhnlich) mit einem Genetiv verbunden ist.»

Vid en närmare undersökning visar det sig emellertid, att detta resonemang bygger på otillräckliga grunder och därför ej håller streck. Jfr An. 44 (RW 373,16) *Omnia magis coniectes quam istam licentiam animae sine morte fugitiuae, et quidem ex forma continuam.* — *Ex forma* står här prägnant = ex certa lege = »regelmässigt».

Från språklig synpunkt finnes alltså ej något hinder för ett absolut *ex forma*. På det här ifrågavarande stället kan det ju för öfrigt knappt sägas stå absolut, då en genitivbestämning lätt underförstås ur det följande *omnibus mysteriis*. *Ex forma* blir här genom sammanhanget ungefär = 'ex lege sua generali' eller, som FORCELLINI tolkar det: 'pro condicione, natura sua'.

Jfr Res. 5 (Kr. 32,3). Tert. söker här vederlägga följande invändning af motståndarna till läran om köttets uppståndelse: »När hela världen, ehuru jämväl en Guds skapelse, skall förgås utan att återställas, så bör detsamma gälla äfven om köttet såsom en del däraf.» Härtill genmäles: *plane, si portio uniuersitati adaequatur. ad distantiam enim prouocamus: primo quidem, 'omnia' quod 'sermone dei facta sunt et sine illo*

nihil', caro autem et sermone dei constitit propter formam, ne quid sine sermone — 'faciamus' enim 'hominem' ante praemisit — et amplius manu propter praelationem, ne uniuersitati compararetur: 'et finxit', inquit, 'deus hominem'.

Här motsättas alltså *propter formam* och *propter praelationem.* Detta ger för *forma* betydelsen *lex, condicio generalis.*

Såsom stöd för Fuldensis' läsart anföres ytterligare parallellstället Nat. I, 7 (RW 68,18) *utique iustitia poscebat dispicere, a quibus potuisset fama in uulgus et ita in totum orbem dari. Ab ipsis enim Christianis non opinor, cum uel ex forma ac lege omnium mysteriorum silentii fides debeatur.*

Denna omständighet är ju värd allt beaktande. Dock kan jag ej finna den fullt bevisande. När Tert. i Apologeticum ersatt *opinor* med *utique,* när han utelämnat *lege,* hvarför kan han ej lika väl ha ersatt *omnium mysteriorum*, hänfördt till *forma,* med *omnibus mysteriis,* hänfördt till *debeatur?* Många exempel skulle kunna anföras, där Apologeticum sålunda företer en till synes betydelselös afvikelse från parallellställena i ad Nationes. Jag nöjer mig med att jämföra följande ställen:

Ap. 3,2 *cum sit iustius occulta de manifestis praeiudicare quam manifesta de occultis praedamnare.*	Nat. I, 4 (RW 64,19) *cum sit humanius occulta manifestis adiudicare quam manifesta de occulto praeiudicare.*

Vidare Ap. 3,1—Nat. I, 4 (RW 64,13); Ap. 3,5—Nat. I, 3 (RW 63,4); Ap. 14,4—Nat. I, 10 (RW 79,11) m. fl.

Jag kan således ej anse ett parallellställe i ad Nationes som säkert utslagsgifvande på ett ställe som det ifrågavarande, där bägge läsarterna äro i öfverensstämmelse med Tertullianus' språkbruk. Äfven om redaktören af Fuldensis ej medvetet ändrat efter ad Nationes, såsom HARTEL antager, kan han ju lätteligen här ha funnit det absoluta *ex forma* svårbegripligt och därför utbytt *omnibus mysteriis* mot *omnium mysteriorum.* I alla händelser talar detta ställe snarare för än mot SCHRÖRS' antagande af tvenne redaktioner verkställda af Tertullianus' egen hand.

Vulg.	Fuld.
9,8 *Nobis uero semel homicidio interdicto etiam conceptum utero, dum adhuc sanguis in hominem deliberatur, dissoluere non licet.*	9,8 *Nobis uero semel homicidio interdicto etiam conceptum uterum, dum adhuc sanguis in hominem delibatur(?),*[1] *dissoluere non licet.*

»Agit de crimine abortus. Min. Felix, Oct. 30: Sunt, quae in ipsis uisceribus medicaminibus epotis originem futuri hominis exstinguant et parricidium faciant, antequam pariant.» (RAUSCHEN).

Medan det stora flertalet edd., RAUSCHEN inbegripen, läser *delibatur,* försvarar RIGALTIUS *deliberatur:* »Dixit *conceptum utero*, ergo iam delibatum. Itaque hic non est legendum *delibatur,* sed *deliberatur,* hoc est, dum adhuc dubitatur, an concepta utero semina coibunt in fetum;» — »quem sensum», säger ÖHLER, »neminem puto uel modice sobrii iudicii his Tertulliani uerbis extorsurum, rectius dicam, inculcaturum. Delibatur sanguis, detrahitur et deriuatur a ceteris corporis partibus ad alendum uteri fetum.»

Trots ÖHLER's hårda omdöme måste jag i hufvudsak ge RIGALTIUS rätt. Visserligen äro båda uttrycken möjliga. Dock måste *deliberatur* otvifvelaktigt betecknas som lectio difficilior. Det finner för öfrigt stöd och förklaring i andra Tertullianusställen.

Val. 20 (Kr. 204,22, O. II, 412) *Cain et Abel et Seth, fontes quodammodo generis humani, in totidem deriuant argumenta naturae atque essentiae.*[2] *Choicum, saluti degeneratum, ad Cain redigunt, animale, mediae spei deliberatum, ad Abel componunt, spiritale, certae saluti praeiudicatum, in Seth recondunt.* KELLNER[3] öfversätter: »Kain, Abel und Seth, diese drei Wurzeln des Menschengeschlechts, machen sie zu Belegen für ebensoviele Naturen und Wesenheiten. Das des Heiles verlustige stoffliche bringen sie in Kain unter, das in ungewisser

[1] Läsarten är ej säker, men sannolik, då den står hos DE LA BARRE och variantförteckningen ej meddelar afvikelse, medan den däremot strax förut upptager varianten *uterum* f. *utero.*

[2] Så ÖHLER, *sententiae* codd.

[3] K. A. H. KELLNER, Tertullians sämtliche Schriften, aus dem Lateinischen übersetzt, Köln 1882.

Hoffnung schwankende Psychische finden sie in Abel wieder, das eines gewissen Heiles versicherte Pneumatische verlegen sie in Seth.»

Marc. 4,21 (Kr. 490,22, O. II, 213) *Ceterum quomodo ille* (sc. Christus Marcionis) *erit obnoxius confusionis, qui eam non capit? Non uulua, licet uirginis, tamen feminae, coagulatus, et si non semine, tamen ex lege substantiae corporalis ex feminae*[1] *humore, non caro habitus ante formam, non pecus dictus post figuram, non decem mensium cruciatu d e l i b e r a t u s, non subita dolorum concussione cum tanti temporis coeno per corporis cloacam effusus ad terram* . . . Jfr RIGALTII förklaring: »sic habent exemplaria. Quae si nobis integram auctoris scripturam seruauere, dixerit Septimius 'partum deliberari', quamdiu fetus in utero perficitur, ordine natiuitatis humanae, decem mensium spatio currente, quemadmodum in Apologetico dixit conceptum deliberari, 'dum adhuc sanguis in hominem *deliberatur*'.»

Med hänsyn härtill torde alltså orden: *dum adhuc sanguis in hominem deliberatur* vara att tolka: 'dum nondum sanguis in certum et perfectum hominem coagulatus est'. Eller i svensk öfversättning: »Medan ännu blodet (i moderlifvet) befinner sig på öfvergångsstadiet till mänsklig varelse.»

Jfr angående meningen ytterligare:

Carn. Chr. 4 (O. II, 430) *Ab ipsa quidem exorsus natiuitate perora, age, iam spurcitias genitalium in utero elementorum, humoris et sanguinis foeda coagula, carnis ex eodem coeno alendae per nouem menses.* KELLNER: »Von dem Geburtsakt selbst anfangend, peroriere nun über die Unsauberheit der Zeugungsstoffe im Mutterleibe, über das abscheuliche Zusammenlaufen der Feuchtigkeit und des Blutes, zum Zwecke, das Fleisch mit demselben Unflat neun Monate hindurch zu nähren.»

Ibid. 19 (O. 456) *Neque enim quia ex sanguine negauit* (sc. Christum natum), *substantiam carnis renuit, sed materiam seminis, quam constat sanguinis esse calorem, ut despumatione mutatum in coagulum sanguinis feminae.* KELLNER: »Und wenn er auch die Geburt aus dem Blute negierte, so leugnete er ja damit keineswegs die Substanz des Fleisches, sondern nur

[1] Så de äldsta edd., *semine et* codd.

die Mitwirkung des Samens, welcher bekanntlich die heissen Teile des Blutes enthält, wenn er durch Ausschäumen verändert das weibliche Blut gerinnen macht.»

9,11 *Ipsorum ursorum aluei adpetuntur cruditantes adhuc de uisceribus humanis; ructatur proinde ab homine caro pasta de homine.*

Proinde saknas i Fuldensis, som följes af RAUSCHEN. Det kan ju ock vid första påseendet förefalla onödigt och störande. Icke desto mindre är det säkerligen ursprungligt. Tertullianus brukar med förkärlek *proinde (perinde)* liksom dess synonym *aeque* och använder dem ofta tämligen öfverflödigt för att understryka en likhet. Jfr t. ex. Ap. 9,20 *Haec in uobis esse si consideraretis, proinde in nobis non esse perspiceretis;* 49,6 *Proinde et uulgus nunc de nostra uexatione gaudet. Proinde enim nostrum est gaudium, quod sibi uindicat;* An. 29 (RW 348,16) *Ab initio enim uiui priores, unde ab initio aeque mortui posteriores;* Monog. 7 (O. I, 770) *Post uetera exempla originalium personarum aeque ad uetera transeamus instrumenta legalium scripturarum.*

På det här ifrågavarande stället föreligger i viss mån en kontamination af uttrycken: *ructatur ab homine caro pasta de homine* och *ructatur proinde ab homine caro, sicut de homine pasta est.* Jfr

Pud. 13 (RW 243,16) *Quid hic de fornicatore ... intelligitur, cum proinde utique speciali uenia absoluisset, quem speciali ira damnasset.* Kontamination af: *speciali uenia absoluisset eum, quem speciali ira damnasset.* och *proinde speciali uenia absoluisset, sicut speciali ira damnasset.*

An. 33 (RW 356,8) *Quid putas futuram animam homicidae? aliquod, credo, pecus lanienae et macello destinatum, ut perinde iuguletur, quia et ipsa iugulauerit, perinde decorietur, quia et ipsa despoliauerit.* Kontamination af *ideo — quia* och *perinde — sicut.*

Spect. 12 (RW 14,22) *Quod ergo mortuis litabatur, utique parentationi deputabatur; quae species proinde idololatria est, quoniam et idololatria parentationis est species.* Kontamination af *ideo — quoniam* och *proinde — sicut.*

Pud. 18 (RW 261,6) *Debuerat enim, quae damnauerat, proinde determinasse, quonam usque et sub qua condicione damnasset, si temporali et condicionali et non perpetua seueritate damnasset.* — *proinde* och *si* synas här motsvara hvarandra.

An. 9 (RW 311,7) *si enim corpus anima, sine dubio inter illa, quae supra sumus professi, perinde et coloris proprietas omni corpori aderit.* — *inter illa* ersätter ett *sicut illa.*

Alltså: Fuldensis har här utelämnat ett ord, som vid första ögonkastet förefaller obekvämt, men vid närmare undersökning visar sig vara i full öfverensstämmelse med Tertullianus' språkbruk.

I gengäld finna vi några §§ efteråt i samma kapitel, huru Vulgata bortkorrigerar en likartad kontamination, som bibehållits i Fuldensis.

9,15 *Quem quidem et ipsum proinde examinatorem Christianorum adhiberi oportebat, ut foculum, ut acerram. Proinde enim probarentur sanguinem humanum appetendo Christiani, qui sacrificium respuendo, alioquin negandi, si non gustassent, quemadmodum si immolassent.*

I st. f. *Christiani, qui* Fuld. insätter Vulg. *quemadmodum,* tydligen för att åstadkomma motsvarighet till *proinde* och likhet med det följande *quemadmodum.* Kontaminationen är emellertid i full öfverensstämmelse med Tertullianus' språkbruk, såsom framgår af de redan anförda exemplen. Alltså fara utgifvarna troligen vilse, när de här samtliga följa Vulgata.

12,7 *Igitur si statuas et imagines frigidas, mortuorum suorum simillimas, non adoramus . . . nonne laudem magis quam poenam merebatur repudium agniti erroris? Possumus enim uideri laedere eos, quos certi sumus omnino non esse? Quod non est, nihil ab ullo patitur, quia non est.*

Så Vulgata. I Fuldensis lyder sista meningen: *Quod non est, nihil ab eo patitur, qui est.*

Medan alla edd. utom HAVERCAMP följa Vulgata, förklarar LÖFSTEDT (sid. 29 n. 3) Fuldensis' läsart för den sannolikt riktiga. Han vill härmed undanröja ett bevis mot sin clausulateori. Enligt Vulgata skulle nämligen kapitlet sluta

med en klar clausula heroa, hvilken Tertullianus enligt LÖFSTEDT strängt undviker. Jag har redan i det föregående uppvisat, att detta påstående behöfver betydligt modifieras. Och det här föreliggande stället synes mig särskildt ägnadt att ådagalägga, hurusom man genom att ensidigt följa clausulateorien lätt kommer i strid både med meningen och Tertullianus' egendomliga uttryckssätt.

Lika naturligt som det är att säga: *Quod non est, nihil ab ullo patitur,* lika meningslöst är det att begränsa påståendet så, som sker enligt Fuldensis: *Quod non est, nihil ab eo patitur, qui est.* Liksom om det kunde lida något af en, som inte finnes till! Eller liksom om det behöfde betonas, att de kristna funnes till!

Däremot är upprepningen i Vulgata verkningsfull såsom innebärande ett ytterligare inskärpande af det nödvändiga sammanhanget mellan slutsats och förutsättning. 'Hvad som ej finnes, kan ej lida något af någon, just därför att det ej finnes till.' Härtill kommer, att det är något synnerligen karakteristiskt för Tertullianus' bevisföring att efter slutsatsen återupprepa premisserna i prägnantaste möjliga form. Denna omständlighet i T:s stil, som ofta förledt edd. att misstänka interpolationer, hoppas jag att i ett kommande arbete få tillfälle att utförligare behandla. Här nöjer jag mig med att anföra ett fåtal exempel till jämförelse: Hermog. 2 (Kr. 127,24) *Si enim esset, non fieret; esset enim: si uero non esset, non faceret, quia nihil esset;* Carn. Chr. 10 (O. II, 445) *porro si non nostram liberauit, quia carneam liberauit, nihil ad nos, quia non nostram liberauit;* An. 12 (RW 317,9) *aut si non per animum nec cum animo patietur anima, non erit concreta illi, cum quo nihil et cui nihil patitur;* ibid. 32 (RW 355,14) *ipsum enim quod hominem similem bestiae indicas, confiteris animam non eandem, similem dicendo, non ipsam;* och slutligen Apol. 11,3 *ceterum si nemo esset, qui deos faceret, frustra praesumitis deos factos auferendo factorem.*

Fuldensis' läsart är alltså säkerligen en misslyckad konjektur, förorsakad däraf, att bearbetaren stött sig på den i hans ögon öfverflödiga upprepningen *quia non est.*

14,1 *Volo et ritus uestros recensere; non dico, quales sitis in sacrificando, cum enecta et tabidosa et scabiosa quaeque mactatis.*

Så lyder Vulgata. I Fuldensis saknas orden *et scabiosa*. LÖFSTEDT (sid. 87) försvarar den senare läsarten, först och främst under hänvisning till Fuldensis' förmenta företräde i allmänhet. »Dazu kommt ferner als entscheidendes Moment die Parallelstelle ad Nat. 1,10 (78,15 RW), um die man sich bisher überhaupt nicht gekümmert hat: es heisst hier: *Non dico, quales sitis in sacrificando, quod enecta et tabida quaeque mactatis.* Man sieht, an dieser ganz ähnlich formulierten Stelle fehlt jedes Gegenstück zu den fraglichen Worten *et scabiosa*, die wir demnach als zweifellos unecht streichen müssen.»

Jag har redan förut påpekat, att Apologeticum och ad Nationes ofta förete enstaka afvikelser på i det stora hela kongruenta ställen. Här må ytterligare följande paralleller jämföras:

Ap. 1,7 *Obsessam uociferantur ciuitatem: in agris, in castellis, in insulis Christianos; omnem sexum, aetatem, condicionem, etiam dignitatem transgredi ad hoc nomen quasi detrimento maerent.*	Nat. I, 1 (RW 59,8) *Obsessam uociferamini ciuitatem: in agris, in castellis, in insulis Christianos; omnem sexum, omnem aetatem, omnem denique dignitatem transgredi a nobis quasi detrimento doletis.*

Här felas i ad Nat. hvarje motstycke till ordet *condicionem* i Ap.

Ap. 1,12 *Christianus uero quid*[1] *simile? Neminem pudet, neminem paenitet, nisi plane retro non fuisse; si denotatur, gloriatur; si accusatur, non defendit; interrogatus uel ultro confitetur; damnatus gratias agit.*	Nat. I, 1 (RW 60,11) *Christiani uero quid tale consequuntur? Neminem pudet, neminem paenitet, nisi tantum pristinorum. si denotatur, gloriatur, si trahitur, non subsistit, si accusatur, non defendit, interrogatus confitetur, damnatus gloriatur.*

Här saknas alltså i Apologeticum ledet *si trahitur, non subsistit.*

[1] I st. f. *quid,* som tydligen är lectio difficilior, har Fuld. *nihil.* Jfr RAUSCHEN, Antikrit. sid. 33.

Man finner, att parallellställena i ad Nationes under sådana förhållanden näppeligen kunna betecknas som ett »entscheidendes Moment». Härtill kommer nu den för Tertullianus karakteristiska klangfiguren *tabidosa et scabiosa*, hvarom se HOPPE sid. 163, där jämväl detta ställe anföres. *et scabiosa* är alltså säkerligen äkta; dess frånvaro i Fuldensis förklaras tillfyllest som en ren lapsus, föranledd af det lika slutet *tabidosa — scabiosa*.

En dylik lapsus strider ingalunda mot Fuldensis' allmänna karaktär. När LÖFSTEDT sid. 63 förklarar, att Fuld. jämförelsevis sällan utelämnar ett ord och nästan aldrig mera, är detta ej så litet missvisande. Fastmer finner jag Fuldensis kännetecknas af en anmärkningsvärd vårdslöshet. Strax nedan i detta kapitel ertappa vi den med enahanda fel.

14,7 *Taceo de philosophis, Socrate contentus, qui in contumeliam deorum quercum et hircum et canem deierabat.*

et hircum Vulg. saknas i Fuldensis, men finner sakligt stöd i litteraturen[1] och bestyrkes dessutom af parallellstället Nat. I, 10 (RW 79,17) *denique et Socrates in contumeliam eorum quercum et canem et heram iurat*, där *heram*, såsom ÖHLER funnit, tydligen är skriffel för *hircum*. Då det är otänkbart, att redaktören af Vulg. kunnat på egen hand insätta *et hircum* och man å andra sidan ej har något skäl att antaga, att han korrigerat efter ad Nationes,[2] måste *et hircum* äfven i Apologeticum härröra från Tertullianus. Märk dessutom äfven här klangfiguren: *quercum et hircum*.

En blunder af samma art, men af större omfattning finner jag i Fuldensis på följande ställe:

34,1 *Dicam plane imperatorem dominum, sed more communi, sed quando non cogor, ut dominum dei uice dicam.* — *sed more communi* Vulg. om. Fuld.

SCHRÖRS (sid. 72) tager detta ställe till intäkt för sin teori om två editioner. Tertullianus skulle i den senare ha tillagt dessa ord »um einem für christliche Leser anstössigen Missverständnisse vorzubeugen». Häremot invänder RAUSCHEN (Anti-

[1] Jfr ÖHLER's anmärkning till stället!

[2] Detta så mycket mindre, som ordföljden där är en annan. Omställningen i Apol. har måhända af Tert. företagits med hänsyn till klangfiguren.

krit. 16): »Der Zusatz ist durchaus überflüssig, da er ganz mit dem folgenden *sed quando* u. s. w. gegeben ist.» Också har han i sina editioner uteslutit de ifrågavarande orden.

Utan att vilja påstå, att dessa ord äro nödvändiga för sammanhanget, måste jag likväl bestämdt hålla på, att de härröra från Tertullianus. Härför talar först och främst det anaforiska *sed*. Om Tert.:s förkärlek för denna figur se HOPPE sid. 146 f. Jfr dessutom: Fug. 8 (O. I, 476) *Postula et tu, sed stans ut ille, sed postulans tantum, sed subiungens et reliqua* . . ., och särskildt det till innehållet likartade stället Scap. 2 (O. I, 542) *Itaque et sacrificamus pro salute imperatoris, sed deo nostro et ipsius, sed quomodo praecepit deus, pura prece.* Ofta nog uttrycka de genom anafora förbundna ordgrupperna väsentligen detsamma, t. ex. An. 6 (RW 306,6) *Unde haec uis incorporali animae, unde uacuae rei solida propellere?* ibid. 6 (RW 307,20) *Inuenitur etiam in iure ciuili Graeca quaedam quinionem enixa filiorum, semel omnium mater, unici fetus parens multiplex, unici uteri puerpera numerosa;* Prax. 30 (Kr. 287,18) *sic reliquit, dum non parcit, sic reliquit, dum tradit;* Ap. 39,21 *Hoc sumus congregati, quod et dispersi, hoc uniuersi, quod et singuli, neminem laedentes, neminem contristantes.*

Orsaken till, att de ifrågavarande orden utelämnats i Fuldensis, är naturligtvis att söka däruti, att skrifvarens blick gått till det andra *sed* i st. f. det första.

Å andra sidan må antecknas ett liknande fall, där Fuldensis synes mig ha bibehållit den ursprungliga läsarten.

22,12 *Quid ergo de ceteris ingeniis uel etiam uiribus fallaciae spiritalis edisseram, dum oracula profitetur, dum miracula exercet, phantasmata Castorum et aquam cribro gestatam et nauem cingulo promotam et barbam tactu inrufatam, ut numina lapides crederentur, ut deus uerus non quaereretur?*

Dum — exercet Fuld. saknas i alla Vulgatahss och utelämnas jämväl af alla edd. RAUSCHEN (Antikrit. sid. 79) uppför stället bland bevisen för, att äfven Fuldensis är att betrakta som en senare bearbetning. Men från meningens synpunkt finnes intet att invända mot de bägge satsernas äkthet, och vissa formella karakteristika tala för den. Först och främst anafora; därnäst rimmet *oracula — miracula* (se HOPPE, sid.

164 ff.), slutligen Tertullianus' förkärlek för konjunktionen *dum* i utvidgad betydelse. Jfr Prax. 7 (Kr. 235,15) *Haec est natiuitas perfecta sermonis, dum ex deo procedit;* Ap. 17,3 *Hoc est, quod deum aestimari facit, dum aestimari non capit.*

Vulg.	Fuld.
16,7 *Diximus originem deorum uestrorum a plastis de cruce induci. Sed et uictorias adoratis, cum in tropaeis cruces intestina sint tropaeorum.*	16,7 *Diximus originem deorum uestrorum a plastis in cruce induci. Sed et uictorias adoratis. cum tropaeis intestina sint tropaeorum.*

Stället är omstridt. Vulgatas läsart följes bl. a. af ÖHLER och godtages af LÖFSTEDT, som emellertid yttrar någon tvekan. I själfva verket är upprepningen af *tropaeis* stötande, då den ej tjänar till att markera någon antites e. d.

RAUSCHEN söker hjälpa upp saken genom en omflyttning: *cum in tropaeis cruces sint, intestina tropaeorum.* Men äfven så blir upprepningen af *tropaea* tämligen tung och otymplig, hvartill kommer, såsom LÖFSTEDT (sid. 64, n. 1) påpekar, att rytmen försämras.

Såvidt jag kan se, försvinna alla svårigheter, om vi återvända till den gamla konjekturen: *Sed et uictorias adoratis in tropaeis, cum cruces intestina sint tropaeorum.* Genom denna lätta omflyttning blir rytmen oantastad, och upprepningen *tropaeorum* motiveras till fullo af antitesen. Angående uttrycket *uictorias adoratis in tropaeis* jfr 32,2 *Nos iudicium dei suspicimus in imperatoribus, qui gentibus illos praefecit;* Cult. f. I,2 (O. I, 705) *Nisi ergo hic iam praeiudicauerimus res eorum praedamnando, quas in illis damnaturi sumus. illi potius nos iudicabunt atque damnabunt;* ibid. II, 2 (O. I, 717) *Nam etsi accusandus decor non est... timendus est tamen uel propter iniuriam et uiolentiam sectatorum, quam etiam pater fidei Abraham in uxoris suae specie pertimuit;* Monog. 7 (O. I, 772) *Certe sacerdotes sumus a Christo uocati, monogamiae debitores, ex pristina dei lege, quae nos tunc in suis sacerdotibus prophetauit;* Pud. 9 (RW 238,8) *Hunc et Pharisaei de saeculo ad patris complexus reuertentem in publicanis et peccatoribus maerebant.*

Härtill kommer slutligen parallellstället ad Nat. I, 12 (RW 83,11) *Victorias ut numina, et quidem augustiora, quanto laetiora, ueneramini. constructione quo melius extollant, cruces erunt intestina quodammodo tropaeorum. itaque in Victoriis et cruces colit castrensis religio.*

Victorias adoratis in tropaeis blir alltså = 'I tillbedjen segrarna under trofeernas sinnebild'.

I föregående mening torde väl Fuldensis' läsart vara att föredraga. Jfr 12,3 *In patibulo primum corpus dei uestri dedicatur.*

Vulg.

19,2 *Omnes itaque substantias omnesque materias, origines, ordines, uenas ueterani cuiusque stili uestri, gentes etiam plerasque et urbes insignes historiarum et canas memoriarum, ipsas denique effigies litterarum, indices custodesque rerum, et — puto adhuc minus dicimus — ipsos, inquam, deos uestros, ipsa templa et oracula et sacra unius interim prophetae scrinium saeculis uincit.*

Fuld.

19,2 *Omnes itaque substantias omnesque materias, origines, ordines, uenas ueterani cuiusque stili uestri, gentes etiam plerasque et urbes insignes historiarum et arcana memoriarum, ipsas denique effigies litterarum, indices custodesque rerum, et — puto adhuc minus dicimus — ipsos, inquam, deos uestros, ipsa templa et oracula et sacra unius interim prophetae scrinium saeculis uincit.*

Rauschen följer Fuldensis med en liten omkastning af orden. Han skrifver: *gentes etiam plerasque et urbes insignes, historiarum arcana et memoriarum.*

Det synes mig uppenbart, att Vulgatas läsart är den originellare. Den förefaller mig ej heller obegriplig. *Gentes et urbes insignes historiarum et canas memoriarum* blir i öfversättning ungefär = 'folkslag och städer strålande i häfden och ärevördiga i traditionen'. Angående genitivus relationis hos Tertullianus se Hoppe sid. 21 ff. Vi finna där en parallell till *insignes historiarum*, nämligen Pall. 4 *insignes libidinum.* I analogi med *insignes historiarum* har nu Tert. tillfogat det än djärfvare *canas memoriarum. Historiae* och *memoriae* stå här ungefär synonymt = sägner, sagor. Jfr Spect. 10 (RW 13,14)

Neque enim ab aliis procuratum fuisset, quod ad illos (sc. daemonas) *peruenturum esset, nec per alios tunc homines edidissent quam per ipsos, in quorum nominibus et imaginibus et historiis fallaciam consecrationis sibi negotium acturi constituerunt;* An. 46 (RW 377,21) *Nam de oraculis etiam ceteris, apud quae nemo dormitat, quid aliud pronuntiabimus quam daemonicam esse rationem eorum spirituum, qui iam tunc in ipsis hominibus habitauerint uel memorias eorum affectauerint.*[1]

Emellertid torde man äfven med HARTEL (Patr. stud. II, s. 54, n. 2 och s. 73 n. 1) kunna fatta genitiverna *historiarum* och *memoriarum* som partitiva. KELLNER öfversätter: »die bemerkenswerteren Geschichtserzählungen und altersgrauen Überlieferungen». Jfr de af ÖHLER (till 15,2) anförda ex. Spect. 6 (RW 8,8) *reliqui ludorum;* Apul. de magia c. 38 *apud antiquos philosophorum* m. fl. och särskildt Nat. II, 12 (RW 119,9) *Legimus apud Cassium Seuerum, apud Cornelium Nepotem et Tacitum . . . quiue alii antiquitatum canos* collegerunt, där HARTEL emenderar *canas.*

I hvarje fall har red. af Fuldensis ej förstått uttrycket *canas memoriarum* och därför konjicierat *arcana.*

Vulg.	Fuld.
21,1 *Sed quoniam edidimus, antiquissimis Iudaeorum instrumentis sectam istam esse subfultam, quam aliquanto nouellam, ut Tiberiani temporis, plerique sciunt . . .*	21,1 *Sed quoniam edidimus, antiquissimis Iudaeorum instrumentis sectam istam esse subfultam, quam scient aliquanto nouellam, ut Tiberianis temporibus ortam, plerique sciunt . . .*

LÖFSTEDT (sid. 63) anför detta ställe bland »Die Fehler des Fuldensis», men blott såsom exempel på »irrtümliche Wiederholung» *(scient — sciunt).* Med uteslutande af det omöjliga *scient* läser han i öfrigt efter Fuldensis: *sectam istam — quam aliquanto nouellam, ut Tiberianis temporibus ortam, plerique sciunt.*

RAUSCHEN åter (Antikrit. sid. 78) anser varianten *ut Tiberianis temporibus ortam* för en senare bearbetning af det

[1] Jfr SCHRÖRS, sid. 41.

i Vulgata gifna *ut Tiberiani temporis*. Han har dock icke motiverat sin uppfattning. Denna visar sig emellertid vid en närmare undersökning vara obetingadt riktig.

Vulgatas läsart *ut Tiberiani temporis* är i sin prägnanta korthet typiskt tertullianeisk. Angående genitiven jfr det liknande stället Marc. I, 19 (Kr. 314,15) *Cum igitur sub Antonino primus Marcion hunc deum induxerit, sicut probabimus, statim, qui sapis, plana res est: praeiudicant tempora, quod sub Antonino primum processit, sub Tiberio non processisse, id est deum Antoniniani imperii Tiberiani non fuisse*. Och beträffande hela konstruktionen *ut Tiberiani temporis* (sc. οὖσαν): Marc. IV, 1 (Kr. 423,3) *duos deos diuidens, proinde diuersos ut*[1] *alterum alterius instrumenti* (sc. ὄντα) *uel, quod magis usui est dicere, testamenti*; ibid. IV, 30 (Kr. 525,1) *Quis in persona hominis intelligendus? Utique Christus, quia, licet Marcionis* (sc. ὤν), *filius hominis est dictus*; Res. 9 (Kr. 37,28) *haecine non resurget, totiens dei* (sc. οὖσα); Marc. II, 23 (Kr. 366,25) *ceterum si idem homo, ut in utroque pro temporibus* (sc. ὤν), *in utroque dispungetur*[2]. Med afseende på Tertullianus' förkärlek för dylika appositiva tillsatser med underförstådt particip af verbet *esse* se vidare HOPPE sid. 144 f. och de af HARTEL, Patr. Stud. III, 70 samlade exemplen.

I stället för det karakteristiskt korthuggna *ut Tiberiani temporis* har nu bearbetaren af Fuldensis satt en banal omskrifning med particip. Ytterligare har han ersatt singularen *temporis* med det i dylikt sammanhang vanligare pluralis. Men jfr ofvan 5,2 *Tiberius ergo, cuius tempore nomen Christianum in saeculum intrauit*.

Vulg.	Fuld.
21,8 (Christus) *non de sororis incesto nec de stupro filiae aut coniugis alienae deum patrem passus est squamatum aut cornutum aut plumatum, amatorem in auro*	21,8 (Christus) *non de sororis incesto nec de stupro filiae aut coniugis alienae deum patrem passus est squamatum aut cornutum aut plumatum, amatorem in auro*

[1] *ut* insättes af KROYMANN, men är dock ej nödvändigt.

[2] Jfr äfven carn. Chr. 17 in. (O. II, 453); Ap. 30,1.

conuersum Danaidis. Iouis ista sunt numina uestra.	*conuersum Danaës*[1]. *Iouis*[2] *ista sunt humana uestra.*

Medan de flesta äldre edd. följa Vulgata, har Fuldensis' läsart *humana* funnit energiska försvarare i RAUSCHEN och LÖFSTEDT. Den senare yttrar (sid. 29):

»Tertullian gibt in diesem Kapitel einen in dogmengeschichtlicher Hinsicht ganz interessanten Abriss seiner Christologie; es handelt sich also hier durchweg um die göttliche Natur Christi im Gegensatz zur menschlichen. Er war filius dei, sagt Tertullian (21,7) non quidem ita genitus, ut erubescat de filii nomine aut de patris semine. Denn, fährt er mit den oben zitierten Worten unmittelbar fort, non de sororis incesto usw. Mit Dingen wie incestum und stuprum u. dgl., meint er, hat Christus nichts zu tun; das sind menschliche Schandtaten, humana, die ihr, fügt er mit einem Seitenhieb hinzu, von eurem Jupiter erzählt. Ceterum dei filius, heisst es dann im Folgenden (21,9) nullam de impudicitia habet matrem; etiam quam videtur habere, non nupserat. Und darauf geht er auf seine substantia näher ein, damit seine natiuitatis qualitas leichter begreiflich sein möge. Man sieht, das Wort *humana* ist durch den ganzen Gedankengang bedingt, und die Entfernung desselben schwächt die Darstellung und bricht ihr eine Spitze ab.»

Häremot må blott invändas, att om det endast var meningen att betona just det mänskliga i sagda »Schandtaten», bryter Tert. själf udden af sin framställning genom orden *squamatum aut cornutum aut plumatum, amatorem in auro conuersum Danaidis,* hvilka framhäfva just det icke mänskliga i dessa »Schandtaten».[3]

[1] Så enl. DE LA BARRE, jämförd med variantförteckningen.

[2] Om *Iouis* stått i Fuldensis, är synnerligen tvifvelaktigt. Variantförteckningen lyder: *Iouis et ista sunt numina vestra*] ms. *ista sunt humana v.*

[3] Jfr SCHRÖRS sid. 43: »Was hier von Jupiter ausgesagt wird, sein Verkehr als Stier mit Europa, als Drache mit Proserpina, als Schwan mit Leda, als Goldregen mit Danaë, ist doch nichts specifisch Menschliches.» Detta påpekande synes mig ej vara vederlagdt af hvad RAUSCHEN säger sid. 53: »Aber nicht diese Besonderheiten sind mit *humana* gemeint, sondern die Inzeste und Hurereien des Gottes im allgemeinen.» Ty hvarför hade då Tertullianus behöft räkna upp dessa »Besonderheiten», som blott kunde vara ägnade att fördunkla, hvad han här förmenas vilja ha fram?

Låt oss nu närmare betrakta Vulgatas läsart. Om denna säger SCHÖRS (sid. 43), att den ger »einen guten und klaren Sinn, nämlich: jene Schandtaten Jupiters habt ihr zu Gottheiten personifiziert». När LÖFSTEDT häremot invänder: »Die Schandtaten als solche waren doch nie zu Gottheiten personifiziert worden», må hänvisas till följande analoga ställen:

Ap. 12,4 *In metalla damnamur. Inde censentur dei uestri. In insulas relegamur. Solet et in insula aliqui deus uester aut nasci aut mori. Si per haec constat diuinitas aliqua, ergo, qui puniuntur, consecrantur, et numina erunt dicenda supplicia.*

Idol. 6 (RW 36,7) Tert. vänder sig mot de kristna, som vinna sitt uppehälle genom förfärdigande af afgudabilder. *Plus es illis* (sc. idolis) *quam sacerdos, cum per te habeant sacerdotem; diligentia tua numen illorum est.*

En dylik personifikation är alltså ej utan motsvarighet hos Tertullianus. I alla händelser måste dock SCHRÖRS' tolkning modifieras, särskildt med hänsyn därtill, att *Iouis* uppenbarligen står i motsats till det följande *dei*. Alltså: »Jupiter gehören solche Greuel, die Ihr als Gottheiten anbeten.» Måhända kommer denna mening tydligare till uttryck, om komma sättes framför *numina*.

Emellertid håller jag det ej för alldeles otroligt, att ett ord kan ha utfallit och föreslår alternativt: *Iouis ista sunt* *<genimina>, numina uestra.*

Återstår en invändning: *numina uestra* bildar en clausula heroa. Men huru föga afgörande detta kriterium är, har redan i det föregående (sid. 90) uppvisats.

Hvad angår varianterna *Danaidis — Danaës* i föregående mening, lider det väl knappt något tvifvel, att *Danaës* i Fuld. är en normalisering.

21,30 *Quaerite igitur, si uera est ista diuinitas Christi. Si ea est, qua cognita ad bonum quis reformatur, sequitur, ut falsae renuntietur.*

Orden *ad bonum quis reformatur* saknas i Fuld. RAUSCHEN, som i sina upplagor följer Vulgata, har i Antikrit. (sid. 29 f.) ändrat åsikt och läser med Fuldensis: *si ea est, qua cognita* (sc. est), *sequitur, ut falsae renuntietur.* Han öfver-

sätter: »Ist sie so, wie sie erkannt wurde, so folgt daraus, dass man der falschen entsagen muss.»

Men att de ifrågavarande orden i Vulgata härröra från Tertullianus, synes mig framgå redan af en jämförelse med 1,10 *Sed non ideo, inquit, bonum praeiudicatur, quia multos conuertit; quanti enim ad malum reformantur*[1], *quanti transfugae in peruersum!* Samma urtryck återfinna vi Nat. I, 4 (RW 64,29) *ipsi suam licuit in peruersum demutare naturam, mulieri non permisit in melius reformari.*

23,12. Jag anför handskrifternas läsarter med RAUSCHEN's interpunktion:

Vulg.	Fuld.
Dicent ibidem (sc. daemones): *Et quis ille Christus cum sua fabula: si homo communis condicionis, si magus, si post mortem de sepulchro a discipulis subreptus, si nunc denique penes inferos, si non in caelis potius et inde uenturus cum totius mundi motu, cum orbis horrore, cum planctu omnium, sed non Christianorum, ut dei uirtus et dei spiritus et sermo et sapentia et ratio et dei filius?*	*Dicentibus nobis idem: Et quis ille Christus cum sua fabula: si homo communis condicionis, si magus, si post crucem de sepulchro a discipulis subreptus, sine hunc denique penes inferos, si non in caelis ocyus et inde uenturus cum totius mundi motu, cum orbis horrore, cum planctu omnium, sed non Christianorum, ut dei uirtus et dei spiritus, ut ratio, ut dei filius et dei omnia?*

Dicentibus nobis idem Fuld. är en klumpig konjektur, framkallad af felläsning, såsom LÖFSTEDT träffande uppvisar sid. 70. Fel af denna art äro emellertid ingalunda så sällsynta i denna handskrift, som L. synes vilja göra gällande. I viss mån likartadt är väl det följande *sine hunc* för *si nunc*.

[1] Så Fuldensis, troligen riktigt; se LÖFSTEDT, sid. 75. Vulg. har *performantur*, måhända uppkommet genom assimilation till det följande *peruersum*.

Å andra sidan är *post crucem* Fuld. otvifvelaktigt att föredraga framför *post mortem* Vulg. LÖFSTEDT anmärker riktigt (sid. 36): »Natürlich ist *post crucem* überhaupt der gewähltere und originellere Ausdruck, von dem die Wendung der Vulgata eine unnötige und ziemlich banale Normalisierung darstellt.» Men som jag förut framhållit, förekomma samma slags fel på åtskilliga ställen äfven i Fuldensis.

Likaledes ger jag LÖFSTEDT rätt, när han försvarar slutorden i Fuld.: *et dei omnia:* »In sprachlicher Hinsicht ist ein *et dei omnia* (= 'und alles, was Gott gehört') durchaus untadelig.» Däremot måste jag bestämdt taga afstånd från hans följande motivering: »Dem Sinne nach ist es wohl etwas spöttisch gemeint und bildet den steigernden, wahrscheinlich etwas verächtlichen Abschluss der fingierten Äusserung, die mit den Worten et quis ille Christus beginnt. Für den höhnischen Ton dieser ganzen Äusserung sind — abgesehen von der Äusserung selbst — die unmittelbar folgenden Worte Tertullians zu beachten: Quodcumque *ridetis, rideant* et illi uobiscum; negent Christum omnem ab aeuo animam restituto corpore iudicaturum, dicant, usw. Der Bearbeiter hat die ganze Sache ebensowenig wie die modernen Herausgeber verstanden: er hat daher einfach die letzten Worte getilgt.»

I själfva verket torde man här i allmänhet ha missförstått sammanhanget, då man fattat hela meningen som ett fingeradt yttrande af dämonerna. Vare sig man fattar *si* som frågepartikel eller konditional konjunktion, blifva orden *si non in caelis potius* etc. obegripliga i dämonernas mun, då de utan spår till karrikering återgifva kristianernas lära om den upphöjde Kristus. Äfven måste *dicent* i sådant fall ändras till *dicant* i anologi med de följande konjunktiverna *rideant, negent* etc.

Meningen blir klar genom följande interpunktion: *Dicent ibidem: »Et quis ille Christus cum sua fabula?» si homo communis condicionis, si magus, si post crucem de sepulchro a discipulis subreptus, si nunc denique penes inferos, si non in caelis potius et inde uenturus cum totius mundi motu, cum orbis horrore, cum planctu omnium, sed non Christianorum, ut dei uirtus et dei spiritus* etc.

Det fingerade yttrandet inskränker sig alltså till orden: »*Et quis ille Christus cum sua fabula?*» *Si*-satserna åter ansluta sig som bisatser till *dicent ibidem* och angifva den förutsättning, under hvilken dämonerna skola kunna tillåta sig nämnda yttrande.

Jämför angående konstruktionen ofvan § 7, där jag läser med Fuld.: *Magia aut aliqua eiusmodi fallacia fieri dicetis, si oculi uestri et aures permiserint uobis;* och med afseende på *si non potius* 11,11 *Volo igitur merita recensere, an eiusmodi sint, ut illos in caelum extulerint et non potius in imum Tartarum merserint.*

KELLNER har i hufvudsak rätt uppfattat sammanhanget, då han öfversätter (efter Vulgata): »Sofort werden sie sagen: Wer ist denn jener Christus mit seiner Fabel? — Ja, freilich; wenn er ein gewöhnlicher Mensch, wenn er ein Zauberer, wenn er nach seinem Tode von den Schülern aus dem Grabe gestohlen worden, wenn er endlich jetzt in der Unterwelt wäre, wenn er nicht vielmehr im Himmel ist und von dannen unter Erschütterung der ganzen Welt, unter dem Schaudern des Erdkreises, unter dem Wehklagen aller, nur nicht der Christen, wiederkommen wird, als die Kraft Gottes und der Geist Gottes und das Wort, die Weisheit, die Intelligenz und der Sohn Gottes! (verstehe: Dann dürft Ihr[1] spöttisch so fragen).»

Meningen är alltså, i korthet sammanfattad: dämonerna skola kunna uttala sig föraktligt om Kristus, såvida han blott är en vanlig människa och icke fastmer är den, som de kristne tro honom vara. — Detta stämmer förträffligt med föregående mening: *Eadem uero opera nostra ab eisdem deis uestris non tantum hoc detegentibus, quod neque ipsi dei sint neque ulli alii, etiam illud in continenti cognoscetis, qui sit uere deus, et an ille et an unicus, quem Christiani profitemur, et an ita credendus colendusque, ut fides et disciplina disposita est Christianorum.*

Jag återvänder nu till slutorden. Som sagdt, anser jag i likhet med LÖFSTEDT, att orden *et dei omnia* i Fuldensis härröra från Tertullianus, men måste bestämdt bestrida, att de innebära någon hånfull bimening. Jfr Carn. Chr. 19

[1] Bör väl vara: »Dann dürfen sie» etc.

(O. II, 456) *Adeo singulariter, ut de domino, scriptum est: Et ex deo natus est. Merito, quia uerbum dei et cum uerbo dei spiritus et in spiritu dei uirtus et quicquid dei est Christus.* I annat sammanhang, men liksom här i slutet af en uppräkning förekomma de ifrågavarande orden Praescr. 43,5 *At ubi deus, ibi metus in deum, qui est initium sapientiae; ubi metus in deum, ibi grauitas honesta et diligentia adtonita et cura sollicita et adlectio explorata et communicatio deliberata et promotio emerita et subiectio religiosa et adparitio deuota et processio modesta et ecclesia unita et dei omnia.*

Men äfven vulgata innehåller ett par ord, som ej förekomma i Fuldensis, nämligen *et sermo et sapientia.* LÖFSTEDT afvisar dem helt kort: »Nach alledem werden wir a priori nicht sehr geneigt sein die nur in den Vulgata-hss überlieferten Worte *et sermo et sapientia* als echt zu betrachten.»

Jag kan ej rätt förstå, hvarför. Orden *et sermo et sapientia* kunde lätt utfalla på grund af de många upprepade *et.* Både *sermo* och *sapientia* användas af Tert. som benämningar på Kristus. Särskildt epitetet *sermo dei* är ju så viktigt och ofta användt, att det vore underligt, om det saknades i denna uppräkning. Jfr ofvan 21,11 *Et nos autem sermonem atque rationem itemque uirtutem, per quae omnia molitum deum ediximus, propriam substantiam spiritum*[1] *inscribimus, cui et sermo insit pronuntianti et ratio adsit disponenti et uirtus praesit perficienti.*

Jag läser alltså: *ut dei uirtus et dei spiritus et sermo et sapientia et ratio et dei filius et dei omnia.*

Man synes mig alltså komma bäst till rätta med detta ställe genom att följa ett eklektiskt förfarande. Detsamma är förhållandet med många andra ställen i Apologeticum. I samma mening har ofta den ena textkällan ett fel, den andra ett annat. På hvarje punkt erfordras för att kunna träffa ett afgörande en noggrann undersökning af språkbruk och sammanhang. Att utgå från endera traditionen som »massgebend» torde vara högst riskabelt.

---

[1] Det för sammanhanget nödvändiga *spiritum* utelämnas i Fuld.

31,1 *Adulati nunc sumus imperatori et mentiti uota, quae diximus, ad euadendam scilicet uim. Plane proficit ista fallacia; admittitis nos enim probare quodcumque defendimus.*

I st. f. *plane* Vulg. har Fuldensis *tamen,* som upptages af RAUSCHEN.

I det föregående har Tert. till de kristnes försvar anfört. att de pläga bedja till Gud för kejsaren. Häremot fingeras från motståndarnas sida den invändningen, att detta försvar blott är ett bedrägeri, afsedt att befria dem från straff: *Adulati nunc sumus* etc. Den följande meningen tolkas af RAUSCHEN (Antikrit. 106) sålunda: »Tert. will sagen: 'Eure fallacia hat auch einen Nutzen, ihr gebt uns nämlich so Gelegenheit uns zu rechtfertigen.'» Detta skulle nu bilda en öfvergång till det följande, där T. ur de kristnes heliga skrifter bevisar, att deras lära ålägger dem att bedja för imperatorn.

Emellertid lider denna tolkning af två betänkliga svagheter: 1) är det egendomligt, att *ista fallacia* här skulle vara = uestra fallacia, då det i närmast föregående sats just är de kristna, som beskyllas för lögn och falskhet; 2) förefaller satsen *admittitis nos enim probare quodcumque defendimus* som en motsägelse mot andra ställen i Apologeticum, där Tert. ifrigt klagar öfver, att de kristna ej tillåtas bevisa sin oskuld. Jfr 2,3 *Sed Christianis solis nihil permittitur loqui, quod causam purget, quod ueritatem defendat.*

Bägge dessa svårigheter försvinna, om vi följa Vulgatas läsart och rätt tolka den. Hela meningen bör fattas ironiskt. Den tanke, som Tert. vill uttrycka, är, såsom HEINZE[1] i anslutning till HAVERCAMP framställer den, följande: »Eine solche Lüge würde uns aber gar nichts nützen, denn ihr gestattet uns ja (vor Gericht) doch nicht das, was wir zu unserer Verteidigung vorbringen, zu beweisen (sondern begnügt euch mit der Tatsache, dass wir nicht für den Kaiser opfern).» På samma sätt har KELLNER fattat stället, då han öfversätter: »Das gesagte ist aber wohl blosse Schmeichelei gegen den Kaiser und die von uns ausgesprochenen Wünsche ein lügenhaftes Vorgeben um Gewalttätigkeiten zu entgehen?

[1] R. HEINZE, Tertullians Apologeticum (Berichte über die Verhandlungen der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, Philolog.-hist. Klasse, Bd. 62, Leipzig 1910), sid. 439 n. 1.

Ein solches unredliches Verfahren brächte allerdings Vorteil! Ihr lasst uns ja zum Beweise alles dessen zu, was wir behaupten.» Sedan Tertullianus sålunda i förbigående i ironisk form afvisat beskyllningen för lögn under hänvisning till att sådan i alla händelser vore ändamålslös, griper han sig på allvar an att visa, hurusom de kristna enligt sin lära äro förpliktade att bedja för kejsaren: *Qui ergo putaueris, nihil nos de salute Caesarum curare, inspice dei uoces* etc.

Mot HEINZE's tolkning invänder emellertid SCHRÖRS (sid. 118) bl. a.: »Dann läge eine doppelte starke Ironie vor, sowohl bei *proficit* wie bei *admittitis*, worauf jedoch nichts hinweist.»

Denna invändning håller dock ej stånd inför en närmare undersökning af Tertullianus' språkbruk. Först och främst använder T. med förkärlek partikeln *plane* just för att inleda ironiska uttalanden. Se härom HOPPE, sid. 112, och jämför dessutom följande exempel: Ap. 15,4 *Plane religiosiores estis in cauea, ubi super sanguinem humanum, super inquinamenta poenarum proinde saltant dei uestri, argumenta et historias noxiis ministrantes;* ibid. 35,8 *Plane ceteri ordines pro auctoritate religiosi ex fide; nihil hosticum de ipso senatu, de equite, de castris, de palatiis ipsis spirat;* Nat. 16 (RW 87,9) *imprimis cum infantes uestros alienae misericordiae exponitis aut in adoptionem melioribus parentibus, obliuiscimini, quanta materia incesti subministratur, quanta occasio casibus aperitur? plane ex aliqua disciplina seueriores aut certo respectu eiusmodi euentuum a libidine temperatis quocumque loco, domi aut peregre, ut non dispersio seminum et saltus ubique luxuriae nescientibus filios edat;* Pud. 8 (RW. 234,27) *Omnia plane Iudaeo concessa dicemus, cui etiam condicio gratior quaeque de gula erepta est, nedum ipsa terra paternae promissionis.*

Det ironiska i uttrycket är alltså klart antydt genom *plane*. Att äfven den följande satsen: *admittitis nos enim probare quodcumque defendimus* kan fattas ironiskt, torde ytterligare framgå af följande exempel: Exhort. cast. 12 (O. I, 755) *Aliqua, opinor, sterilis prospicietur iam uel frigidioris aetatis. Satis consulte et imprimis fideliter! Nullam enim credidimus deo uolente sterilem aut anum enixam;* Ap. 8,6 *Sed ignorantibus subicitur et imponitur. Nihil enim tale de Chri-*

stianis adseuerari sciebant, obseruandum utique sibi et . . . inuestigandum; Fug. 7 (O. I, 475) *Sed infirmitatem, inquit, quorundam prospiciens dominus pro sua humanitate nihilominus et portum fugae demonstrauit. Non enim idoneus erat etiam sine fuga, tam turpi et indigno et seruili praesidio, saluos facere in persecutione, quos sciret infirmos. Atquin non fouet, sed recusat semper infirmos.*

Resultatet af vår undersökning blir för handskrifternas vidkommande följande. Redaktören af Fuldensis har, i likhet med flera moderna textkritici, missförstått uttryckets ironi och i följd däraf ersatt det äkta Tertullianeiska *plane* med det banala *tamen*.

Vulg.	Fuld.
27,1 *Satis haec aduersus intentationem laesae diuinitatis, quo non uideamur laedere eam, quam ostendimus non esse.*	27,1 *Satis haec aduersus intentationem laesae religionis ac diuinitatis; quo non uideamur laedere eam, ostendimus non esse.*

1) LÖFSTEDT (sid. 105) försvarar orden *religionis ac* med hänvisning till 24,1 *Omnis ista confessio illorum* (sc. deorum uestrorum), *qua se deos negant esse . . . . satis idonea est ad depellendum crimen laesae . . . Romanae religionis. Si enim non sunt dei pro certo, nec religio pro certo est; si religio non est, quia nec dei, pro certo, nec nos pro certo rei sumus laesae religionis.* Härmed har L. på ett slående sätt vederlagt RAUSCHEN's invändning mot denna läsart (Antikrit. 63): »sie widerspricht dem Vorhergehenden und auch dem Folgenden». En annan fråga är, om man har rätt att draga slutsatsen: »An unserer Stelle ist also *religionis* ebenso notwendig wie *diuinitatis*.» Då det ena ligger i det andra, kunde ettdera ordet vara tillfyllest, och skulle man välja, passar här *diuinitatis* bättre, då det närmast är om denna, som det bevisas, att den ej existerar. Emellertid vill jag ingalunda bestrida, att Fuldensis här, såsom ofta annars, kan ha bevarat den ursprungliga läsarten.

2) (LÖFSTEDT sid. 106) »Das nur von der Vulgata gebotene *quam* fand im allgemeinen die Billigung der älteren

Editoren und wird noch von SCHRÖRS S. 50 f. verteidigt. HAVERCAMP dagegen tilgte es, und denselben Standpunkt nimmt jetzt RAUSCHEN a. a. O. ein. Er bezeichnet es mit Recht als 'schwerfällig und hinkend und gar nicht nach der schneidigen Art Tertullians'; dass es lediglich eine wenig geschickte Interpolation ist, kann in der Tat nicht zweifelhaft sein.»

Tvärtom står Vulgatas läsart i fullkomlig öfverensstämmelse med Tertullianus' språkbruk. Först och främst använder han med förkärlek dylika vidhängda satser med *ut, ne* eller *quo* för att afslutningsvis motivera och sammanfatta, hvad han förut sagt. Jfr 16,14 *Haec ex abundanti, ne quid rumoris inrepercussum quasi de conscientia praeterissemus;* Spect. 13 (RW 15,14) *Satis, opinor, impleuimus ordinem, quot et quibus modis spectacula idololatrian committant, de originibus, de titulis, de apparatibus, de locis, de artificiis, quo certi simus nulla ex parte competere nobis ea, qui bis idolis renuntiamus;* Marc. III, 20 (Kr. 410,4) *sufficit hucusque de his interim ordinem Christi decucurrisse, quo talis probatus, qualiter annuntiabatur, non alius haberi debeat quam qui talis annuntiabatur.*

Angående relativsatsen jfr först och främst det likalydande stället 12,7 *Possumus enim uideri laedere eos, quos certi sumus omnino non esse?* och vidare bl. a. följande ställen, där relativsatsen, liksom här, återupptager något föregående: Ieiun. 10 (RW 286,20) *Atqui facilius inuenias Petrum hora sexta capiendi cibi causa prius in superiora ad orandum ascendisse, quo magis sexta diei finiri officio huic possit, quae illud absolutura post orationem uidebatur;* Hermog. 4 (Kr. 130,15) *Hoc si dei est proprium, solius dei erit, cuius est proprium, ... 'nam etsi sunt qui dicuntur dii ..., ceterum nobis unus deus pater, ex quo omnia', quo magis apud nos solius dei esse debeat, quod dei proprium est;* Prax. 2 (Kr. 229,14) *Hanc regulam ab initio euangelii decucurrisse ... probabit tam ipsa posteritas omnium haereticorum quam ipsa nouellitas Praxeae hesterni, quo peraeque aduersus uniuersas haereses iam hinc praeiudicatum sit, id esse uerum, quodcumque primum, id esse adulterum, quodcumque posterius.*

Jag finner alltså språkbruket ge SCHRÖRS rätt, när han på detta ställe föredrager Vulgatas läsart och förklarar den så:

»P (= Vulg.) verbindet *quo* mit *satis* und fasst damit nochmals die ganze in den vorausgehenden Kapiteln gegebene Argumentation zusammen, entsprechend dem Charakter des ganzen Satzes als einer Schlussbemerkung.»

Redaktören af Fuldensis har sannolikt funnit den ursprungliga läsarten »schwerfällig» och därför gjort två meningar i st. f. en. Företeelsen är ingalunda enastående i denna hs. Jfr nedan till 46,10!

Vulg.	Fuld.
37,8 *Nunc enim pauciores hostes habetis prae multitudine Christianorum paene omnium ciuium paene omnes ciues Christianos habendos et (habendo sed* DE, *habentes et* F) *hostes maluistis uocare generis humani potius quam erroris humani.*	37,8 *Nunc enim pauciores hostes habetis prae multitudine Christianorum paene omnium ciuium. Paene omnes ciues Christianos hostes habendo hostes maluissetis uocare generis humani potius quam erroris humani.*

RAUSCHEN följer Fuldensis med ändring af *maluissetis* till *maluistis* och öfversätter (Antikrit sid. 9): »Denn jetzt habt ihr weniger Feinde wegen der Menge der Christen, die fast die ganze Bürgerschaft ausmachen. Weil ihr fast alle Bürger in den Christen zu Feinden habt, zogt ihr es vor, sie Feinde des menschlichen Geschlechts eher als des menschlichen Irrtums zu nennen.» Men så vidt jag kan se, saknar den sista meningen sammanhang såväl inom sig själf som med den föregående.

SCHRÖRS (sid. 23 f.) läser i enlighet med de yngre Vulgata-hss DE: *Nunc enim pauciores hostes habetis prae multitudine Christianorum paene omnium ciuium, paene omnes ciues Christianos habendo. Sed hostes maluistis uocare generis humani potius quam erroris humani.* Han öfversätter: »Jetzt nämlich habt ihr weniger Feinde wegen der Menge der Christen, die fast die ganze Bürgerschaft ausmachen, weil ihr fast alle Bürger eben als Christen in Besitz habt (d. h. weil fast alle christlichen Bürger nicht ausgewandert sind). Aber ihr zieht vor, sie Feinde zu nennen, Feinde eher des mensch-

lichen Geschlechtes als des menschlichen Irrtums.» Men enligt min uppfattning är denna tolkning af orden *paene omnes ciues Christianos habendo* alltför hårdragen för att vara möjlig. Den enda betydelse, dessa ord rimligtvis kunna ha, är: 'emedan alla borgare, som I hafven, äro kristna'. Men så fattade innebära orden blott en upprepning af de närmast föregående: *Christianorum paene omnium ciuium.* Man skulle då kunna tänka sig, att de allenast vore en glossa till dessa. Men själfva uppgiften, att nästan alla medborgare skulle vara kristna vid denna tid, innebär en öfverdrift, som man knappt kan tilltro Tertullianus, trots hvad han förut i den vägen tillåtit sig i detta kapitel.

Såväl SCHRÖRS' som RAUSCHEN's försök att komma till rätta med detta ställe äro alltså misslyckade. De kunde för öfrigt besparat sig sin möda, då stället redan är på ett lysande sätt emenderadt af HAVERCAMP: *Nunc enim pauciores hostes habetis prae multitudine Christianorum, paene omnium ciui⟨tati⟩um paene omnes ciues Christianos habendo. Sed hostes maluistis uocare generis humani potius quam erroris humani.* KELLNER öfversätter: »Jetzt nämlich ist die Zahl Eurer Feinde geringer wegen der Menge der Christen, da Ihr in fast allen Städten fast lauter Christen zu Bürgern habt. Ihr zoget es aber vor, sie lieber Feinde des menschlichen Geschlechts zu nennen, als Feinde der menschlichen Irrtümer.»

Genom denna läsning blir meningen oklanderlig, och det öfverdrifna i uppgiften reduceras till rimligare dimensioner. Därtill kommer, att jag finner densamma på ett slående sätt bekräftad af ett annat Tertullianusställe: Scap. 2 (O. I, 542) *Et utique ex disciplina patientiae diuinae agere nos satis manifestum esse uobis potest, cum tanta hominum multitudo, pars paene maior ciuitatis cuiusque, in silentio et modestia agimus . . .*[1]

Med afseende på förhållandet mellan textkällorna finna vi alltså på detta ställe, att både Vulgata och Fuldensis innehålla fel; men medan dessa i Vulgata äro af uteslutande paleografisk natur, har däremot redaktören af Fuldensis företagit sig att konjiciera.

---

[1] Härigenom vederlägges SCHRÖRS' invändning mot *ciuitatium* såsom här olämpligt, »weil es sich nicht bloss um die Städte, sondern das ganze Reich handelt».

38,3 f. Sammanhanget är följande: För staten farliga sammanslutningar äro sådana, som kunna vålla oordningar i samhällslifvet, såsom t. ex. i folkförsamlingen, senaten eller vid de offentliga spelen. Men något sådant kan ej befaras af de kristna, som dels fullkomligt afhålla sig från politisk verksamhet, dels ej vilja veta af de offentliga spelen.

At enim nobis ab omni gloriae et dignitatis ardore frigentibus nulla est necessitas coetus, nec ulla magis res aliena quam publica. Unam omnium rempublicam agnoscimus, mundum. Aeque spectaculis uestris in tantum renuntiamus, in quantum originibus eorum, quas scimus de superstitione conceptas, cum et ipsis rebus, de quibus transiguntur, praetersumus. — *Aeque* Vulg. *Atque adeo* Fuld.

LÖFSTEDT (sid. 110 f.) gifver varianten i Fuldensis, *atque adeo,* obetingadt företräde af två grunder: 1) Det passar bättre i sammanhanget: »*Atque adeo* wird bekanntlich von Plautus bis ins Spätlatein gebraucht um einen neuen Begriff oder Satz steigernd oder hervorhebend einzuführen.» 2) »Noch wichtiger ist aber, dass *atque adeo* als derartige Anfangsformel gerade bei Tertullian besonders beliebt ist.» — I hufvudsakligen samma riktning yttrar sig RAUSCHEN (Antikrit. sid. 67).

Häremot kan emellertid invändas: 1) Efter den ofvan gifna öfversikten af sammanhanget torde det vara uppenbart, att *aeque* här passar lika väl som *atque adeo:* 'Likafullt som vi hålla oss fjärran från det politiska lifvet, afhålla vi oss ock från skådespel.' 2) Om *atque adeo* som »Anfangsformel» är typiskt tertullianeiskt, så är *aeque* det ej mindre. Jfr 16,11: *Aeque si diem solis laetitiae indulgemus, alia longe ratione quam religione solis, secundo loco ab iis sumus, qui diem Saturni otio et uictui decernunt.* Vidare t. ex. 3,6; 13,5; 23,5; 39,18.

Såväl språkbruk som sammanhang vittna alltså lika starkt för den ena läsarten som för den andra. För min del tvekar jag i valet. I alla händelser talar stället snarare för än mot SCHRÖRS' teori om tvenne editioner.

I samma funktion som *aeque* (= 'likaså') använder Tertullianus kanske än oftare det synonyma *proinde.* Så i Apologeticum t. ex. 9,16 *Proinde incesti qui magis quam quos ipse Juppiter docuit?* 49,6 *Proinde et uulgus uane de nostra*

uexatione gaudet. Jag påpekar detta särskildt med hänsyn till följande ställe, där *proinde* i denna betydelse bevarats i Fuldensis, men däremot bortkorrigerats i Vulgata:

Vulg.	Fuld.
44,2 *Tot a uobis nocentes uariis criminum elogiis recensentur: quis illic sicarius, quis manticularius, quis sacrilegus aut conruptor aut lauantium praedo, quis ex illis etiam Christianus adscribitur? aut cum Christiani suo titulo obferuntur, quis ex illis etiam talis, quales tot nocentes?*	44,2 *Quot a uobis nocentes uariis criminum elogiis recensentur, quis illic sicarius, quis manticularius, quis sacrilegus aut conruptor aut lauantium praedo idem etiam Christianus adscribitur? Proinde cum Christiani suo titulo obferuntur, quis ex illis etiam talis, qualis etiam notatur nomine?*

Proinde ersättes alltså i Vulgata med det intetsägande *aut,* som upptages af alla edd. Men särskildt i dylika paralleller äro *proinde* och *aeque* på sin plats. Jfr Marc. II, 13 (Kr. 353,7) *Quis boni auctor, nisi qui et exactor? Proinde quis mali extraneus, nisi qui et inimicus?* Ibid. II, 23 (Kr. 366,15) *Quid faceret creator, ne a Marcionitis reprehenderetur? Bene adhuc agentes praedamnaret iam propter futura delicta? Sed dei boni non erat nondum merentes praedamnare. Proinde peccantes nunc non recusaret propter pristina benefacta? Sed iusti iudicis non erat rescissis iam bonis pristinis scelera donare;* An. 33 (RW 357,10) *Nam et qui laboribus atque seruitiis puniendi in asinos utique et mulos recorporabuntur, quantum sibi de pistrinis et aquilegis rotis gratulabuntur, si metallorum et ergastulorum et operum publicorum ipsorumque carcerum licet otiosorum recordentur! Proinde qui integre morati commendauerint iudici uitam, quaero praemia, sed potius inuenio supplicia.*

I öfrigt synas däremot varianterna i Fuldensis innebära försämringar. *Qualis etiam notatur nomine* fördärfvar antitesen, och *idem* torde vara att betrakta som en normalisering af *ex illis,* som med en viss abundans upptager det föregående: *quis illic sicarius, quis manticularius* etc. Jfr det mot-

svarande *ex illis* i parallellmeningen! Slutligen är i första meningen det till läsarnas egen iakttagelse hänvisande *tot* verkningsfullare än *quot*.

Vulg.	Fuld.
46,10 *Ceterum si de pudicitia prouocemus, lego partem sententiae Atticae in Socratem, conruptorem adulescentium pronuntiatum. Sexum nec femineum mutat Christianus.*	46,10 *Ceterum si de pudicitia prouocemus, lego partem sententiae Atticae in Socratem: conruptor adulescentium pronuntiatur. Christianus ad sexum nec feminae mutat.*

Min undersökning kommer blott att röra sig om den förra af de anförda meningarna. RAUSCHEN följer här Fuldensis, och vid första påseende kan han synas ha rätt. Därigenom att orden gifvas i en särskild sats, synes motsättningen till det följande bli tydligare och skarpare. Just därför är det emellertid svårt att förstå, hvarför en bearbetare skulle hängt dem appositivt vid föregående sats. Därtill kommer, att äfven i det närmast följande första ledet af motsättningen ges i infinit form: *Noui et Phrynen meretricem Diogenis supra recumbentis ardore subantem; audio et quendam Speusippum de Platonis schola in adulterio perisse. Christianus uxori suae soli masculus nascitur.*

Det för mig afgörande är emellertid, att Vulgatas läsart bekräftas af Tertullianus' språkbruk. Det är nämligen karakteristiskt för T. att bruka ett appositivt vidhängdt particip, där man skulle vänta en hel sats. Se härom i allmänhet HOPPE sid. 142, och jfr dessutom: Carn. Chr. 9 (O. II, 444) *Haec omnia terrenae originis signa et in Christo fuerunt et sunt quae illum dei filium celauerunt, non alias tantummodo hominem existimatum quam extantem humana substantia corporis* i st. f. nam non alias tantummodo homo existimatus est, quam quia exstabat humana substantia corporis; Marc. II, 5 (Kr. 340,24) *Sic et in posteris legibus creatoris inuenias, proponentis ante hominem bonum et malum, uitam et mortem* = quibus proponit etc.; ibid. I,1 (Kr. 292,6) *Sed alius libellus hunc gradum sustinebit aduersus haereticos, etiam sine retrac-*

tatu doctrinarum reuincendos, quod hoc sint de praescriptione nouitatis i st. f. eos etiam ... reuincendos esse eller: reuinci etc.; Ieiu. 8 (RW 284,2) *Praestituit exinde ieiuniis legem, sine tristitia transigendis* i st. f. ut sine tristitia transigerentur; Res. 18 (Kr. 50,17) *ut, si anima mortalis resurrectionem consecutura est, praeiudicium sit et carni non minus mortali resurrectionem communicaturae* = praeiudicium sit et carnem ... resurrectionem communicaturam esse; ibid. 21 (Kr. 53,23) *si ergo interdum et in quibusdam* (sc. allegorica forma est prophetici eloquii), *cur non et in edicto resurrectionis spiritaliter intelligendae* = ut spiritaliter intelligenda sit; Marc. III, 5 (Kr. 383,3) *suggerens Ephesiis, quod in primordio de homine praedicatum est, relicturo patrem et matrem et futuris duobus in unam carnem, id se in Christum et ecclesiam agnoscere* i st. f. relicturum eum patrem et matrem et futuros duos in unam carnem eqs.

På samma sätt står här *lego partem sententiae Atticae in Socratem, corruptorem adulescentium pronuntiatum* i st. f. det mera logiska: lego partem sententiae Atticae in S., qua corruptor adulescentium pronuntiatur.

Så finna vi på ett flertal ställen, hurusom Fuldensis onödigtvis uppdelar en mening eller sats i tvenne. LÖFSTEDT anför på skilda ställen flera dylika exempel, men synes delvis bagatellisera dem såsom härrörande af läs- eller skriffel o. d. Sedda i sitt sammanhang gifva de emellertid ett starkt intryck af en benägenhet att förenkla och förtydliga, där konstruktionen förefaller invecklad eller egendomlig. Jag antecknar:

2,18 *Cum igitur in omnibus nos aliter disponitis quam ceteros nocentes, ad unum contendendo, ut de isto nomine excludamur — excludimur enim, si faciamus, quae faciunt non Christiani — intellegere potestis, non scelus aliquod in causa esse, sed nomen, quod quaedam ratio aemulae operationis insequitur.*

I stället för *cum* Vulg. har Fuld. *cur.* Troligen har sammanhanget mellan *cum*-satsen och dess hufvudsats i följd af parentesen förefallit bearbetaren dunkelt. Måhända har han ock tagit anstöt af indikativen efter *cum.*

Vulg.	Fuld.
21,16 *Ne enim intellegerent pristinum, credituri, si intellexissent, et consecuturi salutem, si credidissent, meritum fuit delictum eorum.*	21,16 *Nec intellexerunt pristinum, credituri, si intellexissent, et consecuturi salutem, si credidissent. Meritum fuit delictum eorum.*

LÖFSTEDT behandlar stället sid. 94, men blott med hänsyn till ordet *delictum,* för hvilket han gör den tänkvärda emendationen *delictorum.* Det här åsyftade felet omtalas blott i förbigående, n. 1: »Der Fuld. unrichtig *nec intellexerunt,* was wohl kaum mit RAUSCHEN Antikrit. 79 auf 'spätere Überarbeitung', sondern vielmehr auf die Nachlässigkeit eines Schreibers zurückzuführen ist: wenn *enim* in abgekürzter Form geschrieben war, konnte der Fehler ziemlich leicht entstehen.» — Det torde väl dock ligga närmast till hands att antaga, att redaktören af Fuld. ej förstått, hvart *ne*-satsen borde hänföras, och därför ändrat på enklaste sätt.

Vulg.	Fuld.
41,5 *laetamur magis recognitione diuinarum praedicationum, confirmantium scilicet fiduciam et fidem spei nostrae.*	41,5 *laetamur magis recognitione diuinarum praedicationum, confirmamur, ut scilicet fiduciam et fidem spei nostrae agnoscentes.*

LÖFSTEDT (sid. 62) förklarar *confirmamur ut* som felläsning för *confirmantium.* »Am Ende des Satzes hat man dann, um dem Zusammenhang aufzuhelfen, das Wort *agnoscentes* hinzugefügt; das ist einer der falschen Zusätze, die uns im letzten Teil der Schrift begegnen.» Detta resonemang må vara riktigt. I alla händelser bevisar det blott, att vårdslöshet och medveten bearbetning stundom samverkat vid redaktionen af Fuldensis.

Vulg.	Fuld.
46,1 *Qui* (*quis* BD) *nos reuincere audebit, non arte uerborum, sed eadem forma, qua probationem constituimus, de ueritate?*	46,1 *Existat, qui nos reuincere audebit. Non arte uerborum, sed eadem forma, qua probationem constituimus, de ueritate debebit renidi* (i. e. *reniti*).

Fuldensis' läsart förkastas af alla edd. Tvifvelsutan utgör den ock en onödig utvidgning af texten i Vulgata, som i sin korthet är äkta tertullianeisk. Angående *qui* i st. f. *quis* i de bästa Vulgatahss. jfr Scorp. 12 (RW 172,5), där den bästa textkällan (cod. Agobardinus) har: *Qui nunc medullam scripturarum magis nosset quam ipsa Christi schola?* Huruvida *qui* på bägge ställena bör fattas som felskrifning eller om det rent af är det ursprungliga och Tert. alltså brukat *qui* = frågande *quis*, kan jag i brist på flera tillgängliga exempel ej afgöra. I alla händelser har red. af Fuldensis fattat *qui* som relativ och med hänsyn därtill gjort de tillsatser, som syntes honom nödiga.

Till den här ifrågavarande kategorien af fel räknar jag ock 27,1, hvarom jag redan talat sid. 141 ff.

Härtill lägger jag slutligen följande två ställen, där LÖFSTEDT (sid. 71) oförbehållsamt karakteriserar Fuldensis' läsart som en senare bearbetning:

Vulg.	Fuld.
47,2 *Inde igitur* (i. e. de prophetarum fonte) *philosophi sitim ingenii sui rigauerunt, ut quae de nostris habent, ea nos comparent illis.*	47,2 *Inde igitur* (i. e. de prophetarum fonte) *et philosophi sitim ingenii sui rigauerunt. Num quia quaedam de nostris habent, ea propter nos comparent illis?*

Vulg.	Fuld.
50,12 *Nam et proxime ad lenonem damnando Christianam potius quam ad leonem confessi estis, labem pudicitiae apud nos atrociorem omni . . . morte reputari.*	50,12 *Nam et proxime ad lenonem damnandam Christianam potius quam ad leonem putastis et confessi estis, labem pudicitiae apud nos atrociorem omni . . . morte reputari.*

46,5 *Nomen hoc philosophorum daemonia non fugat. Quidni? cum secundum deos philosophi daemonas deputent.* — *Fugat* Vulg. *fugiunt* Fuld.

Mot Vulgatas läsart riktar RAUSCHEN (Antikrit. sid. 71) följande invändning, som LÖFSTEDT (sid. 118) betecknar som

träffande: »Im zweiten Satz gibt Tert. zur Begründung des ersten an, dass die Dämonen von den Philosophen für Halbgötter gehalten werden; daraus kann aber nur folgen, dass die Dämonen den Philosophen nicht gram sind, nicht aber, dass der Name der Philosophen nicht die Macht hat, die Dämonen auszutreiben.»

Jag förstår ej denna tankegång. Hvad Tert. vill säga, är tydligen, att dämonerna ej kunna ha någon respekt för filosoferna, som ju själfva se upp till dem som halfgudar och alltså äro dem underdåniga. Ty att detta ligger i *secundum deos deputent*, framgår af den följande satsen: *Socratis uox est: si daemonium permittat.* Jfr vidare 22,1: *Socrate ipso ad daemonii arbitrium expectante.*

Härtill kommer som det afgörande, att *nomen fugat* är betydligt kraftigare och mer karakteristiskt för Tertullianus, som i likhet med senlatinska författare öfverhufvud älskar personifikation af abstrakta. Jfr i Apologeticum: 3,8 *ignotam sectam, ignotum et auctorem uox sola praedamnat;* 7,7 *Et unde extraneis notitia, cum semper etiam piae initiationes arceant profanos et ab arbitris caueant;* 8,1 *ecce proponimus horum facinorum mercedem: uitam aeternam repromittunt:* 22,6 *adspiratio daemonum et angelorum mentis quoque corruptelas agit furoribus et amentiis* etc.;[1] 27,6 *Praeterquam et desperata condicio eorum* (sc. daemonum) *ex praedamnatione solatium reputat fruendae interim malignitatis de poenae mora;* 34,4 *Si non de mendacio erubescit adulatio eiusmodi hominem deum adpellans, timeat saltim de infausto.*

Nomen ... daemonia non fugiunt befinnes alltså vara en banalisering af *nomen ... daemonia non fugat.* Vid sådant förhållande kan jag ej fästa så stort afseende vid det 'yttre kriterium', som LÖFSTEDT andrager: »*daemonia non fugiunt* ist in rhytmischer Hinsicht vortrefflich (Kl. I a), *fugat* dagegen zerstört den Satzschluss». Jfr afdelning 2, sid. 94.

[1] I Vulg. bibehålles det abstrakta subjektet äfven i de följande meningarna: *Et quae illi* (sc. adspirationi daemonum) *adcuratior pascua est, quam <ut> hominem a recogitatu uerae diuinitatis auertat praestigiis falsis? quas et ipsas quomodo operetur expediam.* Fuld. (och RAUSCHEN) har resp. *illis, auertant, operentur,* syftande på *daemones* — sannolikt en normalisering.

Ett i viss mån liknande fall finner jag 14,7:

Vulg.	Fuld.
Sed propterea damnatus est Socrates, quia deos destruebat. Plane olim, id est semper, ueritas odio est. Tamen cum paenitentia sententiae Athenienses ut criminatores Socratis postea afflixerint et imaginem eius auream in templo collocarint, rescissa damnatio testimonium Socrati reddit.	*Sed propterea damnatus est Socrates, quia deos destruebat. Plane olim, id est semper, ueritas odio est. Tamen cum paenitet sententiae Athenienses, ut criminatores Socratis postea efflixerint et imaginem eius auream in templo collocarint, rescissa damnatione testimonium Socrati reddiderunt.*

ÖHLER följer Vulgata med ett par små ändringar: *Tamen cum paenitentia sententiae Athenienses et criminatores Socratis postea afflixerint et imaginem eius auream in templo collocarint, rescissa damnatio testimonium Socrati reddidit.* I enlighet härmed öfversätter KELLNER: »Jedoch, da die Athener später aus Reue über das Urteil sogar die Verleumder des Socrates bestraften und sein Bild aus Gold verfertigt im Tempel aufstellten, so hat ihm der Wiederruf der Verdammung seinen guten Ruf zurückgegeben.» Däremot ansluter sig RAUSCHEN odeladt till Fuldensis.

För min del kan jag ej finna annat, än att *rescissa damnatione... reddiderunt* Fuld. är en normalisering af *rescissa damnatio reddit* Vulg. Jfr hvad jag ofvan sagt om personifikationen af abstrakta och dessutom beträffande konstruktionen *rescissa damnatio* = rescissio damnationis 4,6 *Non enim et ipsius Lycurgi leges a Lacedaemoniis emendatae tantum auctori suo doloris incusserunt, ut in secessu inedia de semet ipso iudicarit?* — *leges emendatae* = legum emendatio.

Däremot måste jag betvifla, att ÖHLER träffat det rätta, när han i Vulgatatexten ändrar *ut* till *et.* Felet synes mig fastmer ligga i *paenitentia.* Jfr Fuldensis *paenitet... ut* och parallellstället Nat. I, 10 (RW 79,17) *Denique et Socrates in contumeliam eorum quercum et canem et hircum iurat. Nam etsi idcirco damnatus est, cum paenituerit Athenienses dam-*

nationis, ut criminatores[1] *quoque impenderint, restituitur testimonium Socrati.*

Med hänsyn härtill föreslår jag följande läsning: *Tamen cum paenitet iam*[2] *sententiae Athenienses, ut criminatores Socratis postea efflixerint et imaginem eius auream in templo collocarint, rescissa damnatio testimonium Socrati reddit.*

Hela felet i Vulgata torde alltså inskränka sig därtill, att ett litet streck kommit på fel plats, hvarjämte *efflixerint* ändrats till *afflixerint.* Däremot föreligger i Fuldensis en tydligen afsiktlig korrigering af konstruktionen.

Vulg.	Fuld.
47,5 f. *Inuentum enim solummodo deum non, ut inuenerant, disputauerunt, ut et de qualitate et de natura eius et de sede disceptent. Alii incorporalem adseuerant, alii corporalem, ut tam Platonici quam Stoici; alii ex atomis, alii ex numeris, qua Epicurus et Pythagoras, alius ex igni, qua Heraclito uisum est. Et Platonici quidem curantem rerum, contra Epicurei otiosum et inexercitum et, ut ita dixerim, neminem humanis rebus.*	47,5 f. *Inuentum enim solummodo deum nostrum non, ut inuenerant, disputauerunt, ut et de qualitate et de natura eius et de sede disceptent. Alii incorporalem adseuerant, qua Platonici et Stoici; alii ex atomis, alii ex numeris, qua Epicurus et Pythagoras, alius igni, qua Heraclito uisum. Et Platonici*[3] *quidem curantem rerum, factorem et actorem rerum, contra Epicurei otiosum et inexercitatum et, ut ita dixerim, neminem in rebus humanis.*

Jag kommer här blott att ägna min uppmärksamhet åt de mer betydelsefulla varianterna.

LÖFSTEDT (sid. 118) framhåller detta ställe som ett bevis, »wie die vielen guten und echten Lesarten des Fuldensis namentlich im letzten Teil des Apologeticum, mit einzelnen Fehlern und falschen Zusätzen vermengt sind.» Han påpekar

[1] I st. f. *ut criminatores* (konjektur af ÖHLER) har cod. A. (Agobardinus) *discriminatores.*

[2] Jag finner efteråt, att HARTEL (Patr. stud. II, sid. 52, n. 2) konjicierat *cum paenituerit iam.*

[3] Fuld. har *et Platoni: et quidem.*

salunda, hurusom orden *alii corporalem* felaktigt utelämnats i Fuldensis och utmönstrar å andra sidan *factorem et actorem rerum* som en glossa. »Dagegen», säger han, »bietet derselbe Fuld. gleich darauf zwei bisher verschmähte, aber in Wirklichkeit sicher echte Lesarten: *inexercitatum* (die Vulg. *inexercitum*) und *in rebus humanis* (die Vulg. *humanis rebus*). In beiden Fällen kommt uns wieder der Rhytmus zu Hilfe und bestätigt die anscheinend belanglosen, bis jetzt missachteten Varianten (im ersten Falle Kl. 3, im zweiten Kl. 1), während er die Vulgata dagegen als unrichtig erweist.»

För min del måste jag äfven här underkänna Fuldensis' läsart. Först och främst synes mig varianten *in rebus humanis* innebära en gifven försämring, då dativen både ger bättre mening och dessutom är äkta tertullianeisk. Jfr HOPPE, sid. 27, där orden tolkas: 'nicht da für die menschlichen Angelegenheiten'. *Nemo* är alltså här = *plane infructuosus*. Jfr 42,1 *infructuosi negotiis dicimur*. På detta ställe har Fuld. bevarat den rätta läsarten, medan däremot Vulg. har *in negotiis*. LÖFSTEDT säger härom (sid. 51 f.): »Der Bearbeiter hat diese echt tertullianeische Konstruktion nicht gekannt oder nicht völlig verstanden und hat daher eine Änderung vorgenommen.» Så vidt jag kan finna, kunde på här ifrågavarande ställe, 47,6, alldeles samma beskyllning med lika fog riktas mot Fuldensis. Att märka är emellertid, att *in* på bägge ställena kan ha inkommit på rent mekanisk väg (efter resp. *-i* och *-m*).

Hvad ordföljden beträffar, torde det vara svårt att fälla något afgörande mellan läsarterna *rebus humanis*, Fuld. och *humanis rebus*, Vulg. Äfven den senare är ju fullt rytmisk (kl. 3 med irrationell förlängning).

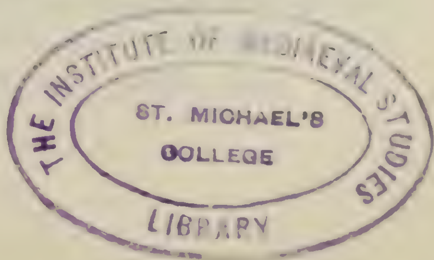
När LÖFSTEDT vidare af rytmiska skäl underkänner *inexercitum*, Vulg., har han tydligen ej observerat parallellstället Nat. II, 2 (RW 96,4) *Inuento enim solummodo deo non, ut inuenerunt, exposuerunt, ut de qualitate eius et de natura, etiam de sede disceptent: Platonici quidem curantem rerum et arbitrum et iudicem, Epicurei otiosum et i n e x e r c i t u m et, ut ita dixerim, neminem, positum uero extra mundum Stoici, intra mundum Platonici.* Härtill kommer, att *inexercitum* är det ovanligare uttrycket.

Den enda tänkvärda invändning, som på detta ställe riktats mot texten i Vulgata, gäller orden *tam Platonici quam Stoici.* Såväl RAUSCHEN (Antikrit. 71) som LÖFSTEDT förkasta denna läsart såsom absolut oriktig. Den senare säger (sid. 64 n. 2): »Erstens ist *tam — quam* unpassend, da es sich ja garnicht um einen Begriff 'sowohl — als' handelt, sondern das erste *alii* auf die Platonici, das zweite auf die Stoici geht.»

Härtill är dock att märka, att i så fall äfven läsarten *qua Platonici et Stoici* är mindre korrekt. För att vara tydlig hade författaren bort skrifva: alii incorporalem, ut Platonici, alii corporalem, ut Stoici. Här är emellertid mindre fråga om att särskilja de olika åsikterna än att exemplifiera, huru filosoferna pro curiositate sua *de qualitate et de natura eius* (sc. dei) *et de sede disceptent.* Sålunda dryfta *tam Platonici quam Stoici* frågan om Guds *corporalitas,* i det att de förra förklara honom *incorporalem,* de senare *corporalem.* Under sådana förhållanden torde orden i Vulgata måhända kunna förklaras som en kontamination af två uttryck: 'alii incorporalem adseuerant, ut Platonici, alii corporalem, ut Stoici' och 'quidam corporalis sit an incorporalis disceptant, ut tam Platonici quam Stoici'. Jfr Carn. Chr. 6 (O. II, 437) *Igitur qui carnem Christi ad exemplum proponunt angelorum, non natam dicentes, licet carnem, comparent uelim et causas, tam Christi quam et angelorum, ob quas in carnem processerint* — kontamineradt af 'comparent causas Christi et angelorum' och 'scrutentur causas tam Christi quam et angelorum'. Nat. I, 10 (RW 76,12) *inuenio conspirasse a uobis tam superstitionis quam impietatis profectum.*

Då LÖFSTEDT vidare anför, att de båda följande satserna inledas med *qua* och att Tertullianus med förkärlek använder denna partikel, är detta riktigt; men man förstår ej rätt, hvarför en bearbetare skulle ändrat konstruktionen blott på första stället, men bibehållit den på de omedelbart följande.

Härmed anser jag mig ej ha tillfyllest bevisat riktigheten af Vulgatas läsart. Jag har blott velat motivera, hvarför jag ej kan känna mig fullt öfvertygad af de skäl, som anföras mot densamma.

Vulg.	Fuld.
48,2 *Si quaecumque ratio praeest animarum humanarum reciprocandarum in corpora, cur non in eandem substantiam redeant, cum hoc sit restitui, id esse, quod fuerat? Iam non ipsae sunt, quae fuerant, quia non potuerunt esse, quod non erant, nisi desinant esse, quod fuerant.*	48,2 *Quasi non, quaecumque ratio praeest animarum humanarum in corpora reciprocandarum, ipsa exigat illas in eadem corpora reuocari, quia hoc sit reuocari, id est esse, quod fuerant; nam si non id sunt, quod fuerant, id est humanum et id ipsum corpus indutae, iam non ipsae erunt, quae fuerant; porro quae iam non erunt ipsae, quomodo redisse dicentur? aut aliud factae non erunt ipsae aut manentes ipsae non erunt aliunde.*

Äfven de, som eljest förfäkta Fuldensis' öfverlägsenhet, anse den här interpolerad. HEINZE anmärker (sid. 386): »c. 48,2 ist ein freilich kaum verständlicher aber echt tertullianischer Satz in λ durch eine weitläufige Paraphrase ersetzt.» RAUSCHEN (Antikrit. 11 ff.) instämmer och tillägger: »Keiner, der den knappen Stil Tertullians kennt, wird diese fast tautologisch breite Ausführung in F. für das eigene Werk des Afrikaners ansehen.» Det senare uttalandet är väsentligen riktadt mot SCHRÖRS, som (sid. 26) anför detta ställe som stöd för sin hypotes om två upplagor. Visserligen är SCHRÖRS' motivering otillfredsställande, såsom RAUSCHEN riktigt uppvisar, men i hufvudfrågan kan jag ej anse honom vederlagd. I själfva verket finnes knappt något ställe i Apologeticum, som kraftigare talar för hans teori än just detta.

För min del kan jag ej finna något i Fuldensis' läsart, som talar emot Tertullianus' författarskap. 'Afrikanens' knapphet i stilen har nästan blifvit ett slagord; men i verkligheten utmärker sig hans bevisföring ej sällan för en 'nästan tautologisk bredd'. Jag anför några exempel.

Pud. 3 (RW 224,21) *Si enim, inquiunt, aliqua paenitentia caret uenia, iam nec in totum agenda tibi est. nihil enim agendum est frustra. porro frustra agetur paenitentia, si caret uenia. omnis autem paenitentia agenda est. ergo omnis ueniam*

consequatur, ne frustra agatur, quia non erit, si frustra agatur. porro frustra agitur, si uenia carebit.

Hermog. 4 (Kr. 130,15) *Hoc si dei est proprium, solius dei erit, cuius est proprium, [sed] quia si et alii adscribatur, iam non erit dei proprium, sed commune cum eo, cui et adscribitur. 'nam etsi sunt, qui dicuntur dii . . ., ceterum nobis unus deus pater, ex quo omnia'; quo magis apud nos solius dei esse debeat, quod dei proprium est; et ut dixi, iam non proprium esset, quia alterius esset* etc.

An. 32 (RW 354,15) kan nästan tjäna som en kommentar till vårt ställe. Äfven här bemöter Tert. läran om metensomatosis animae. *Si nulla ratione capax est* (sc. anima) *huiusmodi translationis in animalia nec modulis corporum nec ceteris naturae suae legibus adaequantia, numquid ergo demutabitur secundum qualitates generum et uitam eorum contrariam humanae uitae, facta et ipsa contraria humanae per demutationem? enimuero si demutationem capit amittens, quod fuit, non erit, quae fuit, et si quae fuit non erit, soluta est metensomatosis, non ascribenda scilicet ei animae, quae, si demutabitur, non erit <quae fuit>. . . igitur si nec mutari potest, ne non sit ipsa, nec permanere in statu, quia contraria non capit, quaero adhuc causam aliquam fide dignam huiusmodi translationis.*

Ibid. 7 (RW 308,10): Själens corporalitas bevisas af de skriftställen, som tala om belöningar eller straff efter döden. *Quid est autem illud, quod ad inferna transfertur post diuortium corporis, quod detinetur illic, quod in diem iudicii reseruatur . . ., si nihil anima sub terris? nihil enim, si non corpus. incorporalitas enim ab omni genere custodiae libera est, immunis et a poena et a fouella. per quod enim punitur aut fouetur, hoc erit corpus. reddam de isto plenius et opportunius. igitur si quid tormenti siue solacii anima praecerpit in carcere seu deuersorio inferum, in igni uel in sinu Abrahae, probata erit corporalitas animae. incorporalitas enim nihil patitur, non habens, per quod pati possit, aut si habet, hoc erit corpus. in quantum enim omne corporale passibile est, in tantum, quod passibile est, corporale est.*

Vi öfvergå nu till de invändningar, som riktats mot de enskilda orden. SCHRÖRS vill stryka *est* i satsen *id est esse quod fuerant.* Härtill genmäler RAUSCHEN med rätta: »Das

ist aber nicht nötig, es ist zu übersetzen: 'Derselbe Grund verlangt, dass sie in dieselben Körper zurückkehren, weil das zurückkehren heisst, nämlich (id est) sein, was sie gewesen waren'.» Jag tillägger, att ett dylikt abundant 'nämligen' är äkta tertullianeiskt. Jfr Cult. fem. II, 13 (O. I, 733) *Haec sunt, quae nos luminaria mundi faciunt, bona scilicet nostra;* Marc. IV, 14 (Kr. 459,8) *Hic erit sermo optimus, benedictionis scilicet.*

»Schwer verständlich ist auch», säger RAUSCHEN, »der letzte Satz in F.: 'Entweder etwas anderes geworden, werden sie nicht mehr dieselben sein, oder, wenn sie dieselben bleiben, werden sie nicht anderswoher sein.'» Detta vore utan tvifvel underligt; men tydligen bör *aliunde* korrigeras till *aliud*. På så sätt blir sammanhanget förträffligt, hvartill kommer, att Tert. älskar dylika konverterade satser. Jfr det af mig nyss citerade stället An. 7, sista meningen: *in quantum enim omne corporale passibile est, in tantum, quod passibile est, corporale est;* vidare Ap. 8,4 *Cur ergo alii possint, si uos non potestis? cur non possitis, si alii possint?* 13,6 *Dei uero qui magis tributarii, magis sancti; immo qui magis sancti, magis tributarii.*

Bägge läsarterna äro således fullt möjliga hos Tertullianus och tala i så måtto för SCHRÖRS' teori. Det enda, som kan invändas mot varianten i Fuldensis, synes mig vara, att den på grund af sin utförlighet skulle passa bättre i en läroskrift än en försvarsskrift. Är den frukten af en interpolation, torde den måhända vara hämtad ur någon annan, numera förlorad skrift af vår författare. I alla händelser är den skickligt gjord och säkert af gammalt datum.

På detta ställe är skillnaden mellan Vulgata och Fuldensis särskildt i ögonen fallande. Än märkligare är det s. k. fragmentum Fuldense kap. 19. Fuld. innehåller här ett stycke, motsvarande ett par sidor i ÖHLER's edition, hvilket saknas i Vulgata. Att det ej passar i sammanhanget, framgår tydligt redan af första meningen. 19,1 lyder i både Vulg. och Fuld. så:[1]

Primam igitur instrumentis istis auctoritatem summa an-

[1] Jag frånser härvid, såsom ofta eljest, mera betydelselösa varianter.

tiquitas uindicat. Apud nos quoque religionis est instar fidem de tempore adserere.

Här insätter nu Fuld.: *Auctoritatem litteris praestat antiquitas summa.* Det börjas alltså om från början igen.

Fuld. fortsätter: *Primus enim prophetes Moyses, qui mundi conditionem . . . de praeterito exorsus est . . . superior inuenitur annis circiter trecentis, quam ille antiquissimus penes uos Danaus in Argo transuenisset, Troiano denique proelio ad mille annos ante est, unde et ipso Saturno . . . Deinceps multa et alii prophetae, uetustiores litteris uestris; nam et qui ultimo cecinit, aut aliquantulo praecucurrit aut certe concurrit aetate sapientiae auctoribus, etiam latoribus legis.*

I hufvudsak detsamma säges kort efter fragmentets slut i den gemensamma texten 19,3 f.: *Si quem audistis interim Moysen, Argiuo Inacho pariter aetate est; quadringentis paene annis — nam septem minus — Danaum et ipsum apud nos uetustissimum praeuenit, mille circiter cladem Priami antecedit: possem dicere etiam quingentis amplius et Homerum, habens, quos sequar. Ceteri quoque prophetae etsi Moysi postumant, extremissimi tamen eorum non retrosiores reprehenduntur primoribus uestris sapientibus et legiferis et historicis.*

I slutet af fragmentet läsa vi: *Idonea est enim recognitio praeteritorum ad disponendam fiduciam futurorum. Eaedem* (så RAUSCHEN, *eadem* Fuld.) *uoces praedicauerunt utramque partem, eaedem* (*eadem* Fuld.) *litterae notauerunt. Unum est tempus apud illas, quod apud nos separari uidetur. Ita omnia, quae supersunt improbata, <iam probata> sunt nobis, quia cum illis, quae probata sunt, tunc futuris praedicabantur.*

Jfr den gemensamma texten 20,4 f. *Hinc igitur apud nos futurorum quoque fides tuta est, iam scilicet probatorum, quia cum illis, quae cottidie probantur, praedicebantur: eaedem* (Vulg. *eadem* Fuld. PM) *uoces sonant, eaedem* (*eadem* Fuld.) *litterae notant, idem spiritus pulsat, unum tempus est diuinationi futura praefandi. Apud homines, si forte, distinguitur, dum expungitur, dum ex futuro praesens, dehinc ex praesenti praeteritum deputatur; quid delinquimus, oro uos, futura quoque credentes, qui iam didicimus illis per duos gradus credere?*

Härmed har jag blott påpekat de mest framträdande likheterna mellan fragmentum Fuldense och den gemensamma

texten i kap. 19; 20.[1] Det anförda torde emellertid vara öfvernog för att fastslå, att sagda fragmentum är en tydlig interpolation. Härom äro f. ö., såvidt jag vet, de flesta forskare, som mer ingående sysslat med Apologeticum, ense. Tydligen har LÖFSTEDT förbisett detta ställe, när han på tal om 'Die Fehler des Fuldensis' yttrar: »Noch grössere Zusätze oder Überarbeitungen sind überaus selten, lassen sich aber wenigstens für den letzten Teil des Apologeticum nicht ganz bestreiten.» Den ofvannämnda tillsatsen i Fuld. tillhör ej slutet af Apologeticum och är såväl i fråga om sitt omfång som med afseende på sin karaktär af tydlig interpolation utan motstycke i Vulgata.

Återstår frågan, hvarifrån tillägget i Fuldensis härleder sig. Såvidt jag kan se, hänvisar språkbruket till Tertullianus' egen penna. Denna åsikt hystes redan af HAVERCAMP och ÖHLER, och jag kan ej finna den vederlagd af de tämligen sväfvande invändningar, som framställts af HEINZE (sid. 385 f.) och RAUSCHEN (Antikrit. 84 f.). Tillsatsen skulle sålunda vara hämtad ur en annan skrift af Tertullianus, måhända ur en föregående vidlyftigare upplaga af Apologeticum. I så fall skulle SCHRÖRS' antagande få modifieras därhän, att redaktören af Fuldensis haft framför sig bägge upplagorna och korrigerat den senare ur den förra.[2]

Sedan detta skrefs, har jag fått tillfälle att taga kännedom om L. WOHLEB's af LÖFSTEDTS arbete föranledda uppsats: Tertullianus Apologeticum (i Berl. phil. Wochenschrift, Jahrg 36, 1916, n:is 17, 19, 20, 26/27), som på ett par ställen öfverensstämmer med hvad jag ofvan anfört och i allmänhet synes ägnad att ytterligare bestyrka min uppfattning om den moderna öfverskattningen af Fuldensis.

[1] Jämförelsen är fullständigt genomförd af DE LAGARDE, Septuagintastudien (Abhandl. der k. Ges. der Wiss. zu Göttingen, t. 37, 1891) sid. 77 ff. Jfr äfven RAUSCHEN, Antikrit., sid. 84.

[2] Ett i viss mån jämförligt fall synes mig föreligga Cypr. de cath. Eccl. unit., c. 4, där likaledes i vissa hss. en dubbelrecension (måhända af C. själf) är löst infogad i den ursprungliga texten. Jfr HARTEL's edition (Corp. script. eccl. lat. III, 3, sid. XLIII f.) och CHAPMAN's uppsats i Revue Bénédictine, 19 (1902) s. 246 ff., 357 ff.; 20 (1903) s. 26—51.

